

“Tarih ve Toplum Üzerine Araştırmalar II” adlı bu eser, öncelikli olarak Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye tarihi, kültürü ve sosyolojisi üzerine kaleme alınmış akademik araştırmaları kapsamaktadır. Bunun yanı sıra dünya tarihi ve kültürünü merkeze alan çalışmalara da yer verilmiştir. Kitapta mümkün olduğunca özgün konular tercih edilmiş ve konu başlıklarının disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınması önemsenmiştir. Böylelikle her bir çalışmanın da kendi alanına yeni perspektifler kazandırması hedeflenmiştir.

Çalışmanın ikinci cildinde yoğun olarak askeri tarih, kültür tarihi, sanat tarihi ve şehir tarihi konuları ön plana çıkmaktadır. Böylece bu alanlarda yeni bulgular ve farklı bakış açılarıyla hem Uzakdoğu hem de Türkiye tarihine ve sosyolojisine katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Sosyal bilimlerde ve özellikle de tarih alanında kendisine özel bir yer edineceğini düşündüğümüz bu kitabı bilim dünyasına kazandıran yazarlara, hakemlere ve LAP (Lambert Academic Publishing) yayınevine çaba ve özverilerinden dolayı teşekkür ederiz.

Dr. Öğretim Üyesi Türker UYGUR, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalında öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Dr. Öğretim Üyesi Volkan TUNÇ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalında öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Türker UYGUR (Ed.)
Volkan TUNÇ (Ed.)

TARİH VE TOPLUM ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR II

Türker UYGUR (Ed.)
Volkan TUNÇ (Ed.)

TARİH VE TOPLUM ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR II

FOR AUTHOR USE ONLY

Türkçe Özel Seri

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group

str. A.Russo 15, of. 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-4-73123-0

Copyright © Türker UYGUR (Ed.), Volkan TUNÇ (Ed.)

Copyright © 2021 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

İÇİNDEKİLER

Bölüm	Sayfa Numarası
İçindekiler	III
Önsöz	V
1.Bölüm: Siyasi Dilin Teklifine Tekne: Son Dönem Osmanlı Dünyasında Kütüphaneler	1
Dr. Öğretim Üyesi Ercüment TOPUZ	
2.Bölüm: İstirahate mi Yoksa Sefahate mi İstinad: Osmanlı'da Konaklama Kültürü ve Oteller	51
Dr. Öğretim Üyesi Ercüment TOPUZ	
3.Bölüm: Serbest Cumhuriyet Fırkası Silifke Teşkilatı ve İkinci Grup	86
Mehmet ÇAPARLAR	
4.Bölüm: Balkan Evi: Sofya, Rusçuk ve Vidin'de Ev Tipolojisi ve Fiyatları	111
Dr. Öğretim Üyesi Nagehan ÜSTÜNDAĞ ÖZDEMİR	
5.Bölüm: Dördüncü Umumi Müfettişliğin Asayiş Faaliyetleri	137
Pınar TOKAŞ	
6.Bölüm: Türk ve Hint Efsanelerinde Yaradılış	157
Doç. Dr. Şengül DEMİREL	

7.Bölüm: **Hint Kutsal Metinlerinde Ariler**

Doç. Dr. Şengül DEMİREL

181

8.Bölüm: **İsimleri, Kimlikleri ve Komşu Halklarla İlişkileri Bağlamında Gao-Chelar**

Dr. Şükrü AKTAŞ

200

9.Bölüm: **Ana Hatlarıyla Tarihte Van**

Dr. Öğretim Üyesi Tarık Ziya ARVAS

222

10.Bölüm: **Urfa Sancağı'nda Aşiretlerin Eşkivalık Hareketlerini Önlemeye Yönelik Alınan Tedbirler Kapsamında Kışla İnşâsı Faaliyetleri**

Arş. Gör. Zafer BENZER

259

FOR AUTHOR USE ONLY

ÖN SÖZ

“Tarih ve Toplum Üzerine Araştırmalar II” adlı bu eser, öncelikli olarak Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye tarihi, kültürü ve sosyolojisi üzerine kaleme alınmış akademik araştırmaları kapsamaktadır. Bunun yanı sıra dünya tarihi ve kültürünü merkeze alan çalışmalara da yer verilmiştir. Kitapta mümkün olduğunca özgün konular tercih edilmiş ve konu başlıklarının disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınması önemsenmiştir. Böylelikle her bir çalışmanın da kendi alanına yeni perspektifler kazandırması hedeflenmiştir.

Çalışmanın ikinci cildinde yoğun olarak askeri tarih, kültür tarihi, sanat tarihi ve şehir tarihi konuları ön plana çıkmaktadır. Böylece bu alanlarda yeni bulgular ve farklı bakış açılarıyla hem Uzakdoğu hem de Türkiye tarihine ve sosyolojisine katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Bu çalışmalar aynı zamanda Uzakdoğu tarihi ile Türkiye’nin tarihi, sosyal yapısı ve kültürel birikimiyle ilgili mevcut araştırmalarda varsayılan bazı boşlukları doldurmak gayesiyle ortaya çıkmıştır.

Eserin ikinci cildinde, ülkemizde alanlarında uzman ve çeşitli üniversitelerinde akademisyen olarak görev yapan Ercüment Topuz, Mehmet Çaparlar, Nagehan Üstündağ Özdemir, Pınar Tokaş, Şengül Demirel, Şükrü Aktaş, Tarık Ziya Arvas ve Zafer Benzer tarafından kaleme alınan on bölüm bulunmaktadır. Bu yetkin isimlerin yanı sıra hakemlik sürecinde de değerli bilim insanlarının katkı ve emekleri söz konusu olmuştur.

Sosyal bilimlerde ve özellikle de tarih alanında kendisine özel bir yer edineceğini düşündüğümüz bu kitabı bilim dünyasına kazandıran yazarlara, hakemlere ve LAP (Lambert Academic Publishing) yayınevine çaba ve özverilerinden dolayı teşekkür ederiz.

Editörler:

Dr. Öğretim Üyesi Türker UYGUR & Dr. Öğretim Üyesi Volkan TUNÇ

1.BÖLÜM

SIYASİ DİLİN TEKLİFİNE TEKNE: SON DÖNEM OSMANLI DÜNYASINDA KÜTÜPHANELER

SİYASİ DİLİN TEKLİFİNE TEKNE: SON DÖNEM OSMANLI DÜNYASINDA KÜTÜPHANELER

Dr. Öğretim Üyesi Ercüment TOPUZ

Orcid No: 0000-0001-9458-1384

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

e-posta: ercumenttopuz@yyu.edu.tr

Giriş

“İlim maluma tabiidir”, darb-ı meseline göre bilen, bildiğini bilinenden devşirir. İnsani bir tecrübe olan tarih, bu devşirmenin hem değeri hem de değirmenidir. Bilinenler, tarih denilen değirmende zaman-mekân ve her iki etken içre etkin olan özenin gerçekliğine göre değerlendirilerek “bilinenlerce” sürekli öğütülür. Anı anlamlandırıp yarını aydınlatmaları için “bilinenler” mütemadiyen öğütülerek öğüt haline getirilir. Bu sürecin sıhhatli bir şekilde yürütülmesi için de “bilinenler” belli formlarla (harfler) somutlaştırılıp ve muayyen kalıplara (kâğıt-kitap) kaydedilmişlerdir. Bu nedenle yazının icadıyla birlikte ilk kayıt merkezleri oluşturulmuştur. Öncelikle kil tablet, deri ve parşömen gibi malzemeler üzerine nakşedilen bilinenler/bilgiler, misafiri oldukları malzemenin taşınmasında ve

muhafazasındaki zorlukları nedeniyle, kâğıdı icat ettirmiştir. Kâğıdın keşfi bilinenlerin yarının kuşaklarına aktarılmasında önemli bir adım olmuştur. Maddi veçhesinin çok fazla bilginin kaydına müsait ve taşınmasının da hem tabletlere hem de deri ve parşömen tomarlarına nazaran daha uygun olması bilginin uzak diyarlara yayılmasını ve muhatap kitlesinin zenginleşmesine kapı aralamıştır. Ancak kâğıt üretiminin kısıtlı, istinsah faaliyetleri ile uğraşan müstensihlerin azlığı ve okuma-yazma etkinliğinin belli çevrelerle sınırlı kalması gibi olumsuzluklar kitap sayılarını asgari bir seviyede tutmuştur. Böyle bir tablo da halka açık kütüphane olgusunu ötelemiş, şahsa ve kuruma ait kütüphaneleri ön plana çıkarmıştır.

Mutluluğun¹, gücün², iktidarın ve hâkimiyetin³ kaynağı olarak görülen bilginin tasnif ve tedvininden ibaret kitapların temerküz olduğu kütüphaneler kâğıdın icadından sonra ortaya çıkmışlardır. Kütüphane sözcüğü Arapça kitaplar manasına gelen “kütüb” ve Farsça ev ibaresini havi “hane” kelimelerinin terkiibinden teşkil olunmuştur. Bu terkiibin iptidai temsilleri (kayıt merkezleri), yazının icat edildiği Fırat ve Dicle nehirleri arasında kurulan devletlerde bulunmaktadır (Goody, 2013; 57-58). Dönem itibariyle siyasal ve toplumsal hayatın akışını tanzim eden saraylar ve tapınaklar kil tabletlerden oluşmuş ilk kayıt koleksiyonlarına ev sahipliği yapmıştır. Deri ve parşömenden meydana gelen sistematik kayıt merkezlerine ise Mısır ve bu havzanın karşı kıyılarına tekabül eden, sistematik düşüncenin anavatanı olarak tesmiye edilen bugünkü Yunanistan ve Batı Anadolu Türkiye’sinde rastlanılmıştır. Yunanistan’daki bu merkezler ise MÖ. 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Goody, 2011; 139, Potss, 2006; 36-49).

Yunanistan’ı ele geçirip Grek düşüncesini Yakındoğu geleneği ile harmanlayarak Helenizmin ihdasına sebep olanlar, bu yeni düşünce biçimi üzerinden siyasî tekliflerini temellendirmek ve varlıklarını “an’a” yaymak ve “yarına” taşımak için İskenderiye’de tasnif edilmiş yüzbinlerce tomara ev sahipliği yapan düşünce stokunu inşa ettirmişlerdir (Barnes, 2006; 83-105). Büyük İskender’in ölümünden

¹ “Bilgi mutluluktur.” (Versenyi, 1995; 9-10).

² “Bilgi İktidardır.” (Russell, 2016;96).

³ “Bilgi, tahakküm yapıları üzerine örtülmüş bir maskedir.” (Foucault, 2014; 93).

sonra onun imparatorluğundan pay alma adına mücadele eden ve Mısır'a hâkim olan I. veya II. Ptolemaios Soter tarafından kurulduğu rivayet edilen fikir stokunun muhteviyatı Aristoteles haleflerinin görüşleri paralelinde tasnif ve tertip edilmiştir.

Phaleronlu Demetrios kralın kütüphanesinin başına getirildiğinde kendisine kitap-mümkün olsa, dünyadaki tüm kitapları toplaması için çok geniş kaynaklar sağlandı; o da kitap satın alarak ve kopyalayarak kralın amacına elinden geldiğince hizmet etmeye çalıştı. Benim de bulunduğum bir ortamda kendisine kaç bin kitap olduğu sorulduğunda şöyle dedi: “200.000'den fazla kralım ve çok yakında bu rakamı 500.000'e tamamlamayı umuyorum. Duyduğuma göre Yahudilerin kanunları da kopyalanıp kütüphanenizde yer almayı hak ediyormuş.” Kral, “Bunu yapmana engel olan nedir peki?” diye sordu. “İhtiyacın olan her şey elinin altında.” Demetrios şöyle cevap verdi: “Çeviri yapılması gerekiyor. Yahudiler ülkelerinde kendi karakterlerini kullanıyorlar, aynı Mısırlıların kendilerine özgü bir harf düzenine ve kendi dillerine sahip olmaları gibi. Suriye dilini kullanmaları gerekiyor ama onlar çok farklı bir yazı stili kullanıyorlar.” Bu ayrıntıları öğrenen kral, sözü edilen planların tamamlanabilmesi için Yahudilerin başrahibine bir mektup yazılması emrini verdi.” (Barnes, 2006; 86).

İskenderiye örneğinin komşu coğrafyalara sirayet ettiği ve bunların sayısal olarak kendilerine kaynaklık eden deneyimle yarışacak düzeye geldikleri döneme ilişkin yapılan çalışmalarda ifade edilmektedir (Dix, 2006; 65). Sezar dönemi muzaffer komutanlarından olup, imparatorun ölümünden sonra Antik Mısır'ın son Helenistik kraliçesi Cleopatra ile Mısır'ı yöneten Mark Antonius'un Kraliyet Kütüphanesinin kaybını telafi etmek için Bergama Kütüphanesi'nden 200.000 adet parşömeden oluşan ayrı bir koleksiyonu İskenderiye'ye bağışlanması mezkûr tespitin müşahhas bir temsidir (Black, 2006; 15).

Kayıt sistemine devrim niteliğinde bir değer katan İskenderiye deneyimini kitap üzerinden ötelere taşıyanlar ise İslam dininin müntesipleri olmuştur. İntisap ettikleri dinin ilk emrinin “oku” olması ve bu eylemin tebliğ noktasında okumayı ve okutturmayı teşvik etmesi, okuma halkalarını ortaya çıkarmıştır. Ezbere dayalı ve mukabele usulüne göre yürütülen bu halkalar kısa bir sürede okula akabinde kitabi bir

metoda kapı aralamıştır. Kutsal kitabın mukabelesi ile başlayan ve müzakereleri ile devam eden halkların, siyasi muvaffakiyetler paralelinde genişleyen coğrafyalar ve halklar karşısında sayısal olarak yetersiz kalmaları, kutsal kitabın mushaf şeklinde bir araya getirilip çoğaltılmasına zemin hazırlamıştır. Hulefa-ı Raşid döneminde kutsal hitabın kitabi bir formatta kayda geçirilip çoğaltılmasının siyasi çekişmelere tesadüf etmesi nedeniyle mushafın müfessiri olan peygamberin de söz ve davranışlarını da kayda geçirmeyi zorunlu kılmıştır. Bu zemin, sözlü edebiyatı önceleyen Arap kültüründe yazıya olan temayülü ziyadeleştirmiştir. Böyle bir ortamın kütüphaneye evrilmesi ise Emeviler döneminde söz konusu olmuştur (Erünsal, 2016; 26).

Siyasi, içtimai, ilmi, dini ve mezhebi kaygıların teşvikiyle Halife Muaviye döneminde başlatılan tercüme faaliyetleri, yaklaşık bir buçuk asır sonra Abbasîlerde Beytü'l-Hikme'nin, Fatımilerde ise Darü'l-Hikme'nin ihdasına yol açmıştır. Her iki kurumun da kurucularının İslam dünyasındaki pozisyonlarını pekiştirmek ve komşu medeniyetlere karşı bir üstünlük elde etmek amacıyla matuf çalışmalar için açıldıkları ifade edilmiştir (Kaya, 1993; 88-90, Kaya, 1992; 537-538). Yürütülen bu çabaların muhatabını ikna edebilmesi için fikri bir arkeolojiyi gündeme getirmesi tercüme, tasnif ve tedvin faaliyetlerini meşrulaştırmıştır. Zerdüşçi ideolojinin kalıntıları barındıran Merv kütüphanelerinin müdavimi müstakbel Abbasi halifesi el-Memûn'un bu geleneği Bağdat'a taşıması tesadüfi değildir (Gutas, 2003; 57).

Dâhili çekişmelerin ve harici çatışmaların zihinlerde meydana getirdiği tereddütleri teb'id ve tehditleri de tenkil etmek için bahse konu her iki tecrübenin Eyyubiler ve Büveyhoğulları başta olmak üzere halef siyasi organizasyonlarca devam ettirildiği bilinmektedir. Gazneli Devleti'ne bağımsızlığına kazandıran Sultan Mahmud'un Rey'i Buveyhilerden aldığında şehirde bulunan bazı kitapları imha edip bir kısmını Gazneye taşıdığı rivayeti bu bağlamda değerlendirilebilir.

Gazneli Mahmud "kâfirlerin çekici" olarak şöhet kazanması yanında, İslam dünyasında Sünni akidenin müdafii olarak da tanındı. 420 (1029) tarihinde Rey'i Buveyhilerden aldığında, şehrin hâkimi Mecdü'd-devle'yi sürdü, bazı Batini ve İsmailileri katletti, birtakım Rafizi kitaplarını da yaktırttı. Bu arada Sahib b. Abbad'ın

yüz bin ciltlik kütüphanesi de büyük zarar gördü. Tarih-i Beyhak'da, Sultan Mahmud Rey'e geldiğinde kendisine bu kitapların Rafîzi ve münkirlerin eserleri olduğu söylendiği ve onun da kelim ilmiyle ilgili bazı kitapları yaktırdığı nakledilir. Ancak kaynaklar, Mahmud'un zararsız gördüğü binlerce kitabı da başşehir Gazne'ye götürdüğünü söylerler (Erünsal, 2018; 385).

Medrese ve mescitlerin merkeze alındığı bu mücadelenin fikri stokunu ise Sultan Mahmud örneğinde görüleceği üzere mezkûr eğitim kurumlarının yanına kurulan kütüphaneler oluşturmıştır. Bu koşuşturmaların toplamı İslam dünyasında kütüphaneciliğin İskenderiye deneyimine ortak bir çaba olarak algılanmasına neden olmuştur. Zikredilen dönemle birlikte kâğıdın da İslam dünyasında kullanılmaya başlanması, kitabi geleneğin geniş çevrelere doğru yayılımını dolayısıyla kütüphanelerin tezyidini kolaylaştırmıştır. Bunun bir neticesi midir bilinmez ancak el-Cezire ve Suriye bölgelerinde bir süre hüküm sürmüş Hamdaniler devrinde Musul'da kurulan tam manasıyla herkese açık bir vakıf kütüphanesinin varlığı ile akabinde Halep'te banisinin Sefû'd-devle b. Hamdani (333/944) olduğu yaklaşık on bin cilt esere sahip kütüphane kayıtları tarihi tevafukun hoş bir temsili gibi durmaktadır (Erünsal, 2018; 352-385).

Siyasi ve dini çekişmelerle çeşitli parçalara bölünen İslam dünyasını yeniden bir çatı altında birleştirme teklifiyle ortaya çıkan Türkler, mezkûr mirasın manivelasını teşkil eden medreseleri (darü'l-ilm/darü'l-hikme) kurumsal bir kulvara taşıyarak “bilinenlerin” ihya edilmesi şartıyla “bilenleri” istihdam etmiş gibidirler. “İhya” hassasiyetini eserlerinde somutlaştırıp mütekaddimin felsefi müktesebatına meydan okuyacak eserler telif eden Gazali, mezkûr tarihi tespate temsil olduğu gibi bu zemini de mümkün kılmıştır (bkz. Ormsby, 2019). Kendisinden sonraki dönemin müteahhirin şeklinde nitelendirilmesi, seleflerinin düşüncelerini güncellemesinden kaynaklanmış ve bu menba'ya tasavvufi neşveyi de zerk ederek dönem “bilinenlerin” fikir stokunu temsil eden kütüphanelerin içeriklerinin çeşitlendirilmesine katkı sağlamıştır.

İhya geleneğini paylaşan ulemanın fikirlerine iştirak eden siyasi teşekküller, bir tarafta dini ve dünyevi faaliyetlere öngörü alanı oluşturma gayesiyle “afakî” tarassuta,

diğer taraftan nefesleri nefsi kategorilere bölüp cemiyeti ferdi plandan başlayarak kemale erdirmek için “enfüsi” terbiyeye koşullanmış kurumlara mekân ve koşuşturan isimlere de yurt olmuşlardır.⁴ Siyasi teşekküllerin tesmiyesine etiket olan hanedanlar, memleketlerini bir nizam çerçevesinde tanzim ederek ta’dil-i erkân üzere yönetmek için de “fıkhi” ve örfi geleneğe vakıf müderrislerin hamileri, medreselerin de banileri olmuşlardır.

Afakı tarassut; rasathanelere, enfüsi terbiye; tekke ve zaviyelere, ta’dil-i erkân üzere nizam; medreselere kapı aralamıştır. Bu gelişmelerin fikri stokunu teşkil eden kütüphanelerin içerikleri de aynı paralelde çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir. İlhanlı Devleti’nde önce Merağa’da sonra Şenb-i Gazan’da inşa edilen rasadhanenin halef devlet Timurlularca sahiplenilmesi tarassuta ilişkin okullaşmayı teşvik ederken bu hatıratları kurumsal hafızaya dönüştürüp yarının kuşaklarına taşıyan kütüphaneleri de beslemiştir. Varlığın dilini matematikleştirerek gözleyen bu kültürel miras, Kutbuddin Şirazi (Şerbetçi, 2002; 487-489), ve İbn Sertâk (Fazlıoğlu, 2017; 778-781) gibi ulema ile Anadolu coğrafyasına taşınmış bu bölgelerde asırlarca hüküm süreceğ beyliğin bilinçli tercihlerine ortam hazırlamıştır (Fazlıoğlu, 2017;5).

İbn-i Arabi düşünce sisteminin etiketi olan vahdet-i vücudun, Anadolu’da Mevlâna Celaleddin-i Rumi, Sadreddin Konevî ve Müeyyidüddin el-Cendi (Uludağ, 1993; 361-362) ile temsil edilmeleri toplumsal travmaların teskinini kolaylaştırırken “terbiyenin” de ekolleşmesine bahane olmuştur. Medrese kültürünü siyasi kulvara taşıyan Nizamü’l-Mülk ile tarihin sembolik yüceltilmesine dayalı otoritenin, hikmet-i ameliyenin şer’i ve örfi gücüne göre eyleyen ellere tedricen teslim edilmesi, âlim-bürokrat tipinin habercisi olmuş bu gelişme de ta’dil-i erkân üzere kurulacak nizamın öznesine örnek teşkil etmiştir. Her üç gelişmenin toplam hasılatından Devlet-i Alî Osmanî ve coğrafyasından ise Memalik-i Mahruse-i Osmanî doğmuştur. İfadeye konu

⁴ Tarassut faaliyetleri rasadhaneleri, nefsi terbiye ve tezkiye ise tasavvufi ekolleri ortaya çıkarmıştır. Bu faaliyetleri tarassut noktasında satın alanlar Nasirüddin Tusî, Kutbuddin Şirâzi ve Kadî-zâde-i Rumî, terbiye bağlamında satın alanlar ise İbn Arabî, Sadreddin Konevî ve Mevlâna Celaleddin-i Rumi vd.

iki adlandırma da birer tevarüs değil zikredilen her üç akımın etkisiyle oluşan gücün tezahürüdürler.

1. Siyasi Teklife Tekne: Erken Dönem Osmanlı Devleti'nde Kütüphaneler

Osmanlı Devleti, ilk beş asırlık tecrübesini, İslam'ın kurucu metinleri ve bu metinlerin meşru gördüğü yerel ve milli geleneklerin telkinlerine göre temellendirmiştir. Son asrın deneyimini ise mezkûr metinlere ve geleneklere muhalefetle meşruiyet kesp etmiş eserlerin teklifleri ile mensubu olduğu medeniyetin telkinlerini müşterek bir zeminde harmanlayarak elde edilen müktesebatla kurmaya çalışmıştır. Devletin bu tercihleri nazar-ı dikkate alınarak altı asırlık dönemini, beslendiği kaynakların kesafeti oranında iki döneme ayırmak mümkündür. Kutsalın ve geleneğin gölgesinde güncellenen tevarüs “erken dönem Osmanlı tecrübesini”, kutsalın ve geleneğin telkinlerini setrederek bunların mefhumu muhalifini teşkil eden düşüncenin mevcut müktesebat ile tercümesi ise “son dönem Osmanlı deneyimini” oluşturmuştur. Bu tasnifi kütüphaneler özelinde de gözlemlemek mümkündür. Erken dönem Osmanlı kütüphaneleri, tarassuta, ta'dil-i erkâna ve terbiyeye taalluk eden söylemlere teşne yazmalardan teşkil edilirken son dönem kütüphanelerine ise mezkûr tevarüsün yanına havassın (beş duyunun) hissesine düşen ve aklın eleğinden dökülen eserler konulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde gözlemin (tarassut), terbiyenin (tasavvufi) ve adaletin (fıkhi-kelami) izdüşümleri ilk medresenin müderrisi olarak tayin edilen Davud-ı Kayseri şahsında cisimleşmiştir. Şahsi tecrübenin kurumsal hafızaya dönüşmesi ise halefleri veya aynı tedrisat sahipleri tarafından gerçekleştirilmiştir. İlmiye sınıfı mensubu Çandarlı ailesi ile hikmet-i ameli çerçevesinde nizamın tanzimi, Molla Fenari ve sulb ile hikmet-i nazariye dâhilinde terbiyenin telkini, Ali Kuşçu ve halefleriyle de matematik ölçeğinde gözlemin imkânı doğmuştur. Bu anlayışlar, telif, ta'lik, tekmile, şerh ve haşiye şeklinde kaleme alınan eserlerle kayıt altına alınmışlardır. Devletin kuruluşuna yönelik ilk elden verilere sahip olunamadığından dolayı, kuruluşa nazari planda katkı sunan kütüphaneler noktasında da somut bir yapı ve veri

bulunmamaktadır. Ancak mezkûr anlayışların mevzuya mevzi ders kitaplarından devşirildiği ve elde edilen müktesebatın kaleme alınan çalışmalarla güncellendiği gerçeği medresenin yanı başında veya müderrisin odasında küçük de olsa bir kütüphanenin varlığını akla getirmektedir. Çünkü Orhan Gazi döneminde 22, I. Murad saltanatında 8, I. Bayezid hanlığında 30, Çelebi Mehmet zamanında 15 ve son olarak II. Murad hükümdarlığında 60 ve toplamda 138 adet medresenin varlığı (Atçıl, 2019; 40) tedris faaliyetlerinin sıhhati için kütüphanelerin ihdasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla kuruluş dönemine ilişkin verilerin yetersizliği nedeniyle Osman Gazi ile mahdumu Orhan Gazi dönemlerinde kütüphanelerin varlığını tescil edecek bir veri bulunamasa da halefleriyle birlikte tesis ve teşkil olunan kütüphane sayılarının tedricen arttığı ifade edilebilir.

Mensubu oldukları medeniyetin mesuliyetlerini birer memur zihniyetiyle yerine getiren gazilerin ülkesi, kısa sürede mezkûr medeniyet mübelliğlerinin ve mütefekkirlerinin merkezi haline gelmişlerdir. Yaklaşık üç asırlık Türk-İslam tecrübesine sahip Anadolu kentlerini de ele geçirerek buralardaki kültürel kurumların yeni sahipleri olarak, şahsi veya tüzel kitap koleksiyonlarını zenginleştirmişlerdir. Bahse konu gelişmelerin kütüphane düzeyindeki ilk temsilinin I. Bayezid döneminde ortaya çıktığı bildirilmektedir (Erünsal, 2016; 86-87). Fetret döneminin muzaffer sultanı I. Mehmed'in şahsi kütüphanesi ve halefi II. Murad döneminde camilerde ve medreselerde kütüphanelerin ihdası hatta türbe içerisinde oluşturulan kitap koleksiyonları, patrimonial iddianın referans kaynağı olan İstanbul'un fethi öncesinde kütüphanelere ilişkin tecrübenin nasıl bir payanda üzerine kurulduğunu göstermektedir (Erünsal, 2016;85-94).

Kuruluş döneminde harici tehditleri tenkil ve dâhili tereddüt ve tenkitleri teskin edip müntesiplerine ve muhataplarına öngörülebilir bir yaşamın/hayatın güvencesini vermek adına kasaba ve kentlerde bir eğitim seferberliği başlatan Osmanlıların, bu sürecin zaruri erzakını teşkil eden kütübün telif ve istinsahını teşvik etmedikleri düşünülemez. Eldeki verilerin sonradan kaleme alınması ve dönem yapılarının da eksik veya yıkık bir şekilde haleflere devredilmesi nedeniyle varlıklarına ilişkin net

ifadelerden kaçındığımız kütüphane tecrübesinin, İstanbul fethi sonrasında Osmanlıların emperyal teklifine bir kaynaklık teşkil ettiği muhakkaktır. İstanbul'un fethi ile ifşa edilen iddianın en önemli temsillerinden biri, medreselerin zikrolunan gelişme paralelinde güncellenmesi ve bu iddianın en önemli temsilcilerinden biri olmasıdır. Böyle bir temsiliyet rolü, kısa bir sürede payitaht ve hinterlandındaki gelenek mensuplarını da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Medreselerde hem müfredat hem de meratib bağlamında yapılan bu iyileştirme, referans kaynaklarına tekabül eden kitapların telif ve istinsahını da ziyadeleştirmiştir.

Klasik dönem olarak zikredilen dönemde elde edilen kültürel miras,⁵ bir saltanat projesine dönüştürülerek Osmanlının hem İslam hem de Hristiyan dünyasındaki liderlik pozisyonuna bir payanda yapılmıştır. Bu tablo nasihatname literatürü başta olmak üzere tarih yazımında ve edebiyatta da gözlenmiştir (Howard, 2011; 187-188). Bahse konu bu gelişmeler kütüphaneleri hem kemmiyet hem de keyfiyet noktasında beslemiştir (Ergin, 1977; 243). Bu gelişim içinde ilk vakıf kütüphaneleri ihdas edilmiş, medreselerin yanı başında ve odalarında talebeye ve müderrisin kullanımına sunulan kitaplar camilerde, tekke ve zaviyelerde belli bir sistem ve müstahdemlerin gözetiminde muhatapların ve müridanın hizmetine sunulmuştur. Bu bağlamın ilk örneklerinden biri İstanbul fatihi II. Mehmed'in yalnız eğitim ve öğretim kadrolarının değil aynı zamanda ilgili olanlarından istifade etmesi için küşadına mübaşeret ettikleri kütüphanedir. Kütüphane vakfiyesinde bahse konu müjde şu şekilde vaz' edilmiştir.

“Camii şerifin garbisinde bir buk'a-i lâtife dahi inşa buyurdular, taki medaris-i şerifelerinde ifade-i ulûm eden müderrisin ve iktibas-ı ulûm u âliye eden talibin-i müstaidin, belki ulemayı mütehassisin vesair muhtacin için vakıf buyurdıkları kitaplar için mahzen ola...” (Ergin, 1977; 242)

Fatih dönemi mirası üzerine tesis olduğuna kanaat getirilen II. Bayezid dönemi saray kütüphanesi üzerine yapılan bir çalışmada, kütüphanenin 1502 tarihli koleksiyon

⁵ II. Mehmed döneminde, Doğu Roma başkenti İstanbul'un yine bu geleneğin uzantıları olan Trabzon ve Mora'nın, I. Selim saltanatında kadim Mısır'ın ve Müslüman Arabistan yarımadasının, I. Süleyman zamanında da Belgrad, Buda, Peşte, Bağdat ve Basra gibi yerlerin fethi ve ele geçirilmesi Osmanlı dünyasında daha canlı bir kültürel yapı ortaya çıkarmıştır.

katalogunda 5.700 cilt içinde 7200 eserin künyelerine yer verildiği görülmüştür. Kısım azamı İslami yazmalardan oluşan koleksiyonda Grekçe, Latince, Ermenice, Süryanice, İtalyanca ve İbranice yazılmış eserlerin mevcudiyeti (Erünsal, 2015; 578), emperyal iddianın fikri m ktesebattaki bir izdüşümü şeklinde düşünülebilir.

Klasik dönem olarak tarif edilen sürecin her kademesinde başta hanedan olmak üzere erkân-ı devlet mensuplarının kütüphane inşasında aktif rol aldıkları ifade edilmektedir. Bunların yanında ilmiye sınıfına mensup ulema ve meşayihine ait şahsi kütüphanelerinin de sayısal olarak artışı, mezkûr geleneğin yaygınlaşmasına ve muhatap kitlesinin de tedrici bir şekilde artmasına yol açmıştır (Erünsal, 2016; 125-190). Kütüphane müdavimlerinin genel itibariyle medreselilerden müteşekkil olduğu bilinmektedir. Ancak dönem seyyahlarının okuma-yazma oranına ilişkin verdikleri genel yüzde, şehir sakinlerinin de kütüphanelere karşı big ne olmadığı kanaatini ortaya  ıkarmaktadır⁶.

Başta payitaht İstanbul olmak üzere Osmanlı ülkesinin kent ve kasabalarında k llyelerin mütemmim cüzlerinden olmaya başlayan kütüphanelerin sahip oldukları kitap çeşitlilikleri de kurucularının icazetine, eğer bir medresenin yanı başında veya tekkenin içinde ihdas edilmişse mezkûr müesseselerin müfredatlarına göre şekillendirilmiştir. İcazet ve müfredat da dinin telkin ettiği “mesuliyetler” çerçevesinde merkeze alınan Kur’an-ı Kerim ve Hadis k llyatları ve her iki kaynağın tevilleri olan telif eserler ile siyasi yapının tekliflerini temellendiren tedvin ve tercüme faaliyetleriyle belirlenmiştir. Bu belirlenim epistemolojik çoğulculuğa sahip dinin, müntesibi devletlere telkin ettiği  lem tasavvurlarından kaynaklanmıştır. Söz konusu çoğulculuğu merkeze alan Osmanlıların, fetihlerle beraber sürekli genişlettikleri topraklarını ve büyüyen nüfuslarını askeri, idari, iktisadi ve politik enstrümanlarla kontrol ederken özellikle şifahi ve kitabi eğitim faaliyetlerindeki telif, tedvin ve tercüme meşguliyetleriyle de koordine etmişlerdir.

⁶ Avrupalı seyyahların çeşitlilik gösteren hesaplamalarına göre imparatorluğun kentli nüfusunun yaklaşık dörtte biri okuryazardı. Bkz. Miri Shefer-Mossensohn, Osmanlı’da Bilim (Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi),  ev. Kübra Oğuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s.110.

XVII. yüzyılla birlikte yaşanan siyasi ve içtimai çelişkiler ve çelimsizlikler ile Osmanlıların fetih sonrası muhataplarına sundukları çoğulcu teklif, mezkûr nüfus nezdinde tedricen erimeye başlamıştır. Bu süreç, kurumsal hafızaya kendini yeniden bir okumaya tabi tutmasını telkin etmiştir. Dönem siyasetnamelerinde de dillendirilmeye başlanan bu telkin, bazı ulema ve meşayih gruplarının (Kadıızadeler ve Sivasiler) çözüm önerilerini kamusallaştırmaya kalkışmaları nedeniyle şiddete varan gerilimler ortaya çıkarmıştır. Ancak üçüncü yol mutedil ilmiye sınıfından gelip kısa süreli valiliklerde bulunan ve genç yaşında Osmanlı sadrazamı olan Köprülü Fazıl Ahmet Paşa tarafından teklif edilmiştir. 1662’de Paşa tarafından düzenlenen “Avrupa’da Entelektüel Alanda Neler Oluyor?” adlı toplantı yeniden teklif sahibi olmanın hangi hassasiyetler üzerine kurulacağının ipuçlarını vermiştir (Fazlıoğlu, 2019; 48).

Osmanlı “çağdaşlaşmasının” ilk işaret fişegini askeri alanda değil de düşünce alanında atan bu gelişme, İslam tarihini mezhep ve tarikatlar üzerinden okumayı bırakarak “hikmet Müslümanın yitik malıdır” düsturuyla yeni bir tercüme hareketini gündeme getirmiştir. Tasavvufi noktada ise sömürgecilğe karşı mücadeleyi ön plana çıkaran XIX. yüzyıl tarikatlarının habercisi olmuştur (Fazlıoğlu, 2019; 48). Ahmet Fazıl Paşa’nın teşvikleri ile başlayan süreç XVIII. yüzyıl ıslahatçı sadrazamlarından Damat Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından da sahiplenilmiş ve tercüme ve tahkik faaliyetlerini deruhte eden tercüme odası kurulmuştur. Geleneğe eklenen güncelin fikir stokunu tayin eden bu ilgi, her ne kadar uzun soluklu bir serüvene sahip olmasa da devlet matbaasının ihdası ve kâğıt fabrikasının açılışı, kütüphaneler için bir destek noktası oluşturmuştur. Bahse konu gelişmeler kütüphanelerin ilgililer nezdinde görünürlüğünü katmerlendirmiştir.

I. Mahmud saltanatında İstanbul başta olmak üzere ülkenin farklı yerlerinde kütüphanelerin açılması ve dönemin kütüphaneler asrı olarak tesmiye edilmesi, yukarıdaki gelişmelerin bir tezahürü olarak değerlendirilebileceği gibi yarına ilişkin kaygının çeşitli politik enstrümanlarla ve kültürel alana yapılan yatırımlarla telafi edileceği beklentisinden ileri gelmiştir. Kaygının şiddetiyle midir bilinmez ancak

payitaht İstanbul’da birkaç kütüphane de öğretim faaliyetleri yoğunlaştırılmış ve derslerin günü, saati ve bu bağlamda belli bir müfredat belirlenmiştir. Hatta derse iştirak edecek öğrenciler için de belli bir ücret tayin edilmiştir (Erünsal, 2016; 198). Osmanlı Devleti’nde yarına ilişkin kaygının şekillendirdiği mezkûr tecrübe, dönem içre kaleme alınan eser sayılarına da yansımıştır. Erol Özvar’ın günümüzde yazma eserler kataloğunu dikkate alarak yapmış olduğu çalışmada mezkûr hassasiyetin dökümü şema halinde sunulmuştur. (Özvar, 2017;24)

Yüzyıl	Telif-Tercüme Sayı	İstinsah Sayısı	Toplam Yazma	Toplam İçindeki Payı
XV. yy	457	3619	4046	8
XVI. yy	767	7582	8349	16,32
XVII. yy	968	13281	14249	27,86
XVIII. yy	1373	23096	24469	47,84

Efendi dönmesi paşaların (kavram için bkz. İtzkowitz, 2012; XXXIX) yüzyılın ikinci yarısında tedricen devlet yönetiminde etkin rol almalarıyla yarına ilişkin kaygının tasfiyesine ilişkin yatırımları cüz’ide olsa kültürel faaliyetlere doğru kaydıldıklarını ifade etmek abartı olmaz. Yukarıdaki şemanın da bizlere telkin ettiği hakikat bu olsa gerek. Bu durumdan kütüphaneler de hissedar olmuştur. Osmanlı dünyasındaki kütüphaneler ve kütüphaneciliğe yönelik İ. Erünsal tarafından kaleme alınan muhalled eserde bahse konu gelişme şu şekilde ifade edilmiştir. “1750’lerde İstanbul dışında da birkaç örneğine rastladığımız zengin koleksiyonlu ve geniş sayılabilecek bir personel kadrosuna sahip müstakil kütüphanelerin, bu asrın sonlarından itibaren artık hem sayı bakımından arttıkları hem de İstanbul’ un yanında imparatorluğun diğer şehirlerine de yayıldıkları görülür”. (Erünsal, 2016; 233).

2. Son Dönem Askeri Mektep Kütüphanelerinde ve Şahsi Kitaplıklarda Maddiyyun Mushafi

İbn Haldun göre; tarihin çekim yasası, “mağlupların mukallit, galiplerin muktedir” olduğu yönündedir⁷. Bu telakkinin tahakkuku hem fert düzeyinde hem de toplum nezdinde iradi ve ihtiyari olarak ortaya çıkmaktadır. Bir diğer ifade ile galiplerin bu noktada mağluplara bir gadri söz konusu değildir. Ancak XIX. yüzyılla birlikte tarihi teamüller tam tersi istikamette bir işleme tabi tutulmuştur. Mezkûr asrın kurucu zihinlerinden Hegel, hakikatin tek resmi adresinin kendileri olduğunu ifade babında zikrolunan ters orantıyı şu şekilde tarif etmiştir. “Artık yeni bir çağa giriyoruz. Bu, bütün eski çağlardan farklı bir çağ olacak ve biz bunu başaran insan grubu olarak bir anlamda insanlığın geleceğini temsil ediyoruz/edeceğiz.” (Görgün, 2020; 40). Hegel’in kıta Avrupa’sına atfettiği imtiyaz, askeri, iktisadi ve siyasi enstrümanlarla desteklenerek mağluplar baskı altına alınmış ve taklit ihtiyari bir tercih değil ıztırarı bir seçeneğe dönüştürülmüştür. (Bkz. Goody, 2020).

Kadim dünyanın politeist düşüncelerini ve deneyimlerini monoteist bir üslupla yeniden okumaya tabi tutan İslami siyasi teşekküllerin kurdukları nizam, XVII. yüzyıla kadar kendisine yönelen tehditleri birer birer tenkil etmiştir. XIV. asırla birlikte mezkûr düzeni Avrupa’nın kalbine kadar taşıyan Osmanlılar, bahse konu tehditlere ilk göğüs geren ve bu meydan okumaları, şiddetine göre teskin ve te’deb eden son dönem İslami siyasi teşekküllerden birisidir. Osmanlı Devleti, tehditlerin tedricen artmaya başladığı dönemle birlikte askeri operasyonlarla bir taraftan “tenkil siyasetini” yürürlüğe

⁷ “Mağlûb, gâlibe tâbi, metbûa ziy ve kıyâfette ve sâir evzâ’ ve etvârda iktidâ ve ittibâa mâil olduğu beyan olunur. Bu emrin sır ve sebebi oldur ki, insanın nefsi dâima kendüye gâlib ve zimâm-ı emrine mâlik olan kimesne hakkında kemâl itikad edip, rızasını tahsile tâlib ve itaat ve inkıyâda râğibdir. Bunun dahî asl ve sebebi mağlûb, gâlibin kemâline nazar edip ulûvv-i şân ü kadr ve menziletine binâen nefsinde ta’zîm ve tekrîmi râsih olmakla iktidâ ve ittibâa sa’y eder. Yahud halkın metbû ve muktedâlarına olan itâat ve inkıyâdlarını metbûun zatında merkûz olan sıfât-ı kemâle hamledip, servet ve yesâr ve miknet ve iktidâr ile kahr ve tegallûblerinden zâhil olur. Bu takdirce gâlibin evzâ’ ve etvârına taklîd ve iktidâyâ küşî ile metbûiyyet rûtbesini tahsile sa’y eder. Bu sebebden nâşîdir ki mağlûb dâima ziy ve kıyâfet ve tarz-ı silâh ve sâir ahvâlde gâlib ve metbûun isrine iktidâ edip her hususta kenidüye gâlib olan ricâlin ihtiyâr ettiği mesleke sâlik olur. (...) Ve dahî en-nâsu alâ dîni mülûkihîm [insanlar yöneticilerinin dini üzeredir] kavlinin mazmûn ve meâlî dahî mağlûbun gâlibe iktidâ ve ittibâına râci olup (...) bilcümle a’yân ve ümerâ ve reâyâ ve berâyâ alâ haseb-i merâtibihîm mezheb ve meşrebde ve sâir ittibâi mümkün olan hususlarda (...) mülûk ve selâtine iktidâ ve ittibâa meyl ve râğbet ederler.”(Kavak, 2003; 137).

koymuş, diğer taraftan emperyal anlam değer kümesinin en önemli katığı olan “uzlaşımıcı” karakteriyle mezkûr tehditleri tetikleyen düşünceyi kendi özünü de dikkate alarak dönüştürmeye çalışmıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar bunu başarabilmiştir. Ancak belirtilen aralıkta tehditlerin arkasındaki düşünce, Fransız aydınlanmasının tesiriyle bütün varlığı havasın ve aklın alanına hapsederek kendini yeniden tanımlamıştır. Tanımın kısa bir sürede tekniğe ve sanayiye inkılabı, geçmişle mukayese edilemeyecek siyasi, askeri ve iktisadi teşekküllerin tesisine neden olmuştur. Mezkûr inkılabın istikrarı “hel min mezid-daha yokmu” anlayışına istinad ettiği için Avrupa’nın ötesindeki kıtalar bahse konu siyasi teşekküllerin tehdidine maruz kalmıştır. Yüzyılın başında coğrafi olarak üç kıtaya yayınlan sınırları ile tehdidin muhataplarından birini de Osmanlı Devleti teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti, bu meydan okuma karşısında yarının dünyasında kendine yer edememe korkusuna kapılmış, mezkûr tehdidin ideolojik payandalarını oluşturan materyalist ve pozitivist eğilimlere canhıraşane bir şekilde askeri kurumlarında yer vermeye başlamıştır. Bu teşebbüs efendi dönmesi paşalar ve memur/münevver kesimin belli zümrelerince sahiplenilmiştir. Osmanlı nizamının mefhumu muhalifine karşı gösterilen bu temayülün ilk temsililerine askeri mektep kütüphanelerinde rastlanılmıştır.

Kütüphanelerin, siyasal teşekküllerin teklif veya taleplerine cevap üreten eğitim ve öğretim kurumlarının fikir stoklarını teşkil ettiği, bu müesseselerin ihtiyacı olan kitaplarla donatıldıkları malumun ilamıdır. Bunun somut bir örneği, Osmanlıların, XVIII. asrın son çeyreğinde kurucusu olmadıkları bir siyasal nizamda, yaşadıkları anı anlamlandırıp varlıklarını yarına taşımak amacıyla kurdukları askeri mektep kütüphanesinde asırlardır mücadele halinde oldukları dünyanın düsturlarını içeren eserlere yer vermeleridir. Teklifin ilk temsili 1773 tarihinde deniz kuvvetlerine donanımlı subay yetiştirmek maksadıyla Hendese-hanenin açılışı olmuştur. Bu okulun Fransız ekolüne göre biçimlendirilmesi eğitim için gerekli fikri stokun da aynı

paralelde tedarikini zorunlu kılmıştır.⁸ Bu zorunluluğu ifşa eden asıl gelişme ise XIX. yüzyıl dünyasının kurucu metni olarak adlandırılan Fransız Aydınlanmasının kutsal cüzlerinden mürekkep “Ansiklopediye”⁹ Mühendishane kütüphanesinde yer verilmesi olmuştur. 1794’te açılışı gerçekleştirilen kütüphanenin ilk 20 ciltlik külliyatının kısm-ı azamı geleneksel öğretilerin tedvininden oluşturulmuştur. Kısmi katkılarla zenginleştirilen kütüphaneye 1804 tarihinde ise 84 ciltlik bir büyük bir ekleme yapılmış ve bu eserlerin 74 cildi Fransızca, 9 cildi Latince ve 1 cildi de İngilizceden oluşturulmuştur. K. Beydilli’nin kaydettiği bu bilgiler yine kendisi tarafından hazırlanan tabloda şu şekilde resmedilmiştir. (Beydilli, 1985; 279-280).

Sıra	Kitabın İsmi	Cild	Dili
1	Fransız Lisânı Üzere Anciklopedya Ta’bir Olunur Ma’a Zeyl ü Eşkal Kütüb	35	Fransızca
2	Latin Lisânı Üzere Evvelki ve Onuncu Cildleri Nakıs Olmak Üzere İkinciden Onbirinciye Değın Atlas Mayor Ta’bir Olunu Kütüb	9	Latince
3	Fransız Lisânı Üzere Başka Atla-ı Kebir	2	Fransızca
4	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Nakıs Diğer Atlas	1	Fransızca
5	Lisânı-ı Mezkûr Üzere El Yazısıyla Deniz Haritası	2	Fransızca

⁸ Bu tür gelişme için bir milat noktası tayin etmek güçtür. Devletin kurulduğu andan itibaren kurumsal hafızasında ne doğu ne de batı denilen yön ve yönlendirmeler söz konusudur. Sürekli genişleyen egemenlik coğrafyası ile bu coğrafya içre yaşayan halkların siyasi, iktisadi ve dini vb. kültürel mirasları, devletin anlam-değer kümelerini sürekli beslemişlerdir. Örneğin denizcilikte Akdeniz’e kıyısı olan halklardan, madencilikte doğu ve orta Avrupalılardan, değerli madenlerin işleminde Anadolu’daki Müslim ve Gayrimüslimlerden ve bunlar gibi diğer coğrafi halklarında katkıları devletin kendi medeniyet havzasında kavrulmasına engel olmuştur. Ancak modern tarih yazımının etkisiyle Osmanlı Devleti’ni Aydınlanma sonrası yenedünya düzeninin parametreleriyle anlamlandırma çabası tarihçileri belli milat noktası aramaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Aydınlanma değerleri ile ilk temas devletin “Çağdaşlama- Garplılaşma- Muassırlaşma” sının başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Bunun için farklı milat noktaları da teklif edilmiştir. Bunlardan birisi de Baron de Tott’un 1771 tarihinde Fransa hükümetinin talebiyle hazırlamış olduğu layihada, Osmanlı askeri sisteminde yaşanan sıkıntıların tasfiye edilmesi için “Fransa’nın en iyi eserleri tercüme edilerek eğitimde kullanılması önerisinde bulunmasının hemen akabinde Osmanlı devlet yöneticilerinin de yeni ihdas edilen askeri okulda böyle bir tercihi temsil düzeyine taşımaları olmuştur. Bkz. Mustafa Kaçar, Osmanlı Devleti’nde Mühendishanelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler, (Doktora Tezi), s.45-63. Osmanlı Devleti’nin kendini yeniden bir okumaya tabi tutmasında Avrupa’nın tecrübesinden kaynaklı bir yönelmenin imkânı noktasında bkz. (Murphey, 1992;7-20.)

⁹ Diderot ve d’Alembert’in editörlüğünde hazırlanan ve dönem Fransız aydınlarının yazılarıyla ortak olduğu 37 ciltlik ansiklopedi. Geleneğe ve kutsala mesafeli duran bu eser uzun süre Çarlık Rusya’sında ve Avrupa’nın çeşitli kütüphanelerince yasaklanmıştır.

6	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Belidor'un Hidrolik Tâ'bîr Olunur Nakl-ı Miyâh İlmine Dâ'ir Kütüb	4	Fransızca
7	Lisânı-ı Mezkûr Üzere El Yazısıyla İstihkâmât-ı Kılâ'a Dâ'ir Kitâb	1	Fransızca
8	İngiliz Lisânı Üzere Hakîm Pladyo'nun Arşitektür Ta'bîr Olunur Ebniyye-i Mutlaka İnşasına Dâ'ir Kitâbı	1	İngilizce
9	Fransız Lisânı Üzere Belidor Nâm Mü'ellifin Kılâ'a ve Bilâd İnşasına Dâ'ir	1	Fransızca
10	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Şikremi Nâm Mü'ellifin Mehâmm-ı Harbiyyeye Dâ'ir Cild-i Sâni Olarak Kitâbı	1	Fransızca
11	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Kinar'ın i'Mâl-ı Askeri Harbiyyeye Dâ'ir Cild-i Sâni Olarak Kitâbı	1	Fransızca
12	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Hakîm Moyez'in Hücûma Dâ'ir Mü'ellif Kitâbı	1	Fransızca
13	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Hakîm Kasini Nâm Mü'ellifin Hey'et'e Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
14	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Hakîm Mezbûrûn İlm-i Zîce Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
15	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Hakîm Buke'nin Şekl'i Arza Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
16	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Hakîm Moniye'nin Târîh-i Semâviyyeye Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
17	Latin Lisânı Üzere Hakîm Veblerez'in Târîh-i Nücûma Dâ'ir Kitâbı	1	Latince
18	Fransız Lisânı Üzere Dalanber Nâm Hakîmin Nesâyık-ı İ'tidâl-i Ley ü Nehâra Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
19	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Buke Refail Nâm Hakîmin Seyr-i Sefâyine Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
20	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Berniye Nâm Hakîmin Kuyruklu Yıldıza Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
21	Lisânı-ı Mezkûr Üzere Hakîm Kleron'un Yıldız-ı Merkûm Harekâtına Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca

22	Lisân-ı Mezkûr Üzere Hakîm-i Merkûmun (Kleron) Levh-ı Rasad-ı Kamer'e Dâ'ir	1	Fransızca
23	Lisân-ı Mezkûr Üzere Laland Nâm Hakîmin Hesâb-ı Nücûma Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
24	Fransız Lisânı Üzere Hakîm Mikael'in Usûl-ı Heyet ve Hendese ve Hikmet-i Tabi'yyeye Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
25	Lisân-ı Mezkûr Üzere Mıntakatü'l- Burûca Dâ'ir	1	Fransızca
26	Lisân-ı Mezkûr Üzere Hakîm Dalanber'in İlmi Hey'ete Dâ'ir Kitâbı	3	Fransızca
27	Lisân-ı Mezkûr Üzere Hakîm Filero'nun Şekl-i Arza Dâ'ir Kitâbı	1	Fransızca
28	Lisân-ı Mezkûr Üzere Revazar Nâm Hakîmin İstihkâmât-ı Kılâ'a Dâ'ir Kitâb	1	Fransızca
29	Elsine-i Muhtelifi Üzere İsti'mâle Gayr-ı Sâlih ve Köhne Olarak Hendese ve Nücûm ve Mühimmât ve Sarf ve Harita Kitâbları	7	Fransızca
Yekûn	Cild Toplamı	84	

Osmanlı Devleti, istikbâlinin ve istiklalinin istinat ayaklarından bir olarak gördüğü askeri okul kütüphanesinde XIX. yüzyıl Avrupası'nın kurucu metnine yer vermesi, kendisini anlamlandıracağı ve muhatap kitlesine anlatacağı teklifinin de hangi fikri müktesebat üzerine kurulacağına dair ipucu vermektedir. XVIII. yüzyıldaki kısmi zamanlı tecrübeleri daha sistematik bir seviyeye taşıyan bu okullar, Fransız, Prusya, İngiliz vb. Avrupalı standartlara göre kurumsallaştırılmışlar, müfredatları dolayısıyla kütüphaneleri de aynı hassasiyetler üzerinden teşkil edilmeye çalışılmıştır.

III. Selim saltanatında çekingen bir tavırla sürdürülen ıslahatlara ortam hazırlayan bu çaba ve gayretler, II. Mahmud dönemiyle birlikte ayakları yere basan ve kendinden emin gelişmelere kapı aralamıştır. 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile kurumsal hafızanın hafakanlarını teşkil eden korku duvarları birer birer çökmüş, aydınlanmanın mottosu "civilization", dönem Osmanlı devlet adamlarının ve düşünürlerinin amentüsü haline gelmiştir. Artık "vehbi" referansların refere ettiği bir

varlık anlayışı yerine “kesbi” melekelerin mısdak kabul edildiği bir mevcudat telakkisi ortaya çıkmıştır. Tanzimat’a giden sürecin kılavuzluklarını üstlenen iki önemli metin bu durumu tavsif etmektedir. Bunlardan, Sadık Rifat Paşa “Avrupa ahvaline dair” risalesinde mezkûr zihniyetin “hasîs ve nefîs kâffe-i umûru fenn-i mahsûs hükmüne koyup, kitaplar telif ettiğini, cümlesinin ilim ve amelisini kaidece öğrenip ve bu ikdâmât cihetiyle o ma’kûle ehl-i ulûm ve fûnûn kesret üzre bulun(duğunu)” (S. Rifat Paşa, 2006; 465) ve bu hususiyetlerin okuma yazma oranını kemale erdirip kitap basım faaliyetlerini önemli bir iş kolu haline getirdiğini belirtmiştir. Hak, hürriyet ve vazife bilinçleriyle beslenen ve bunlar üzerine yükselen bir medeniyete şahit olduğunu ifade babında ise ilgililere şu satırları sunmuştur.

“ Hele kendi lisanını okuyup yazmayan ve maslahât-ı zâtîyesini idare edecek kadar hesap ve kitap bilmeyen zükûr ve inâs yok hükmündedir ve kitab-basmahâneleri dahi bir nev’i esnaflık suretinde olup, her kim taleb eder ise, akçasını verip istediği ve telif eylediği kitabı tab’ ve temsil ettirebilir ve işbu basma maddesi, Fransa ve İngiltere taraflarında serbest olarak devlet ve mezhepleri hakkında türlü şeyler tab’ ettirip bu madde filhakika ezhân-ı nâsı ifsâd edecek şey olduğundan muzır ise de düvel-i sâîrede böyle serbest olmayıp, basılacak şeylere evvel emirde mahsus nâzırları tarafından bakılıp, âyin ve mezheb ve usûl-i devlet lerine mugâyir ve muhîl şey yok ise tab’ına ruhsat verilir ve yevmiyye bilcümle ekâlîm-i meskûne ve düvel-i mütenevvî’ a vukû’âtını ve kendi şehir ve memleketlerinin mesâlih ve havâdisâtını derc ederler ve çünkü ekser ahâlisi yazı okumak bildiklerinden, devletçe ve memleketçe bildirilmesi lâzım gelen şeyleri, basma kâğıtlar ile şehirlerde köşe başlarına yapıştırıp ilan ederler. Bu cihetle ahâlisi ahvâl-i cihân ve havâdisât-ı devrâna tahsîl-i vukûf edip kesb-i terbiyyet ve malumat ederler ve mürettebât-ı mîriyye için ahali ve tebaaya me’mûrîn vesaire taraflarından zulüm ve ta’addî vuku’ bulmayarak, her bir ashâb-ı emlâkin mülk ve arazisine göre nizâmları veçhile maktu’ât alınır ve bunlar dahi usûl-i mevzu’ası üzere, vakit ve zamaniyle tahsil olunup, bu maddelerden vesair cihetlerden dolayı mezâlim ve ta’ad-diyât bittabi’ olamaz.” (Sadık Rifat, 2006; 465-466)

Sadık Rifat Paşa’nın tasvirleri üzerinden yapılan telkinlerin benzerlerini, elçilik memurlarından Mustafa Sami Efendi tarafından aynı isimle kaleme alınan risalede bulmak mümkündür. Tanzimat Fermanı’nın (Gülhane Hatt-ı Humayun) bir diğer

mübeşşiri¹⁰ olarak tavsif edilen bu eserde de “Avrupalılar'ın leyl ü nehar ihtimam eyledikleri hikâye olunan ulum ayin ü mezheblerine dair demek olmayıp eslafda bazı İslama Arab-ı mükemmeli'l-edebin vücûda getirip ba'dehü Avrupalılar'ın diyarlarına nakl ile ân-be-ân hakâyıkını ikmal eyledikleri ulum-ı rıyaziyye ve hikemiyyeden olan mantık ve hey'et ve tıb ve hendese ve cerr-i eskal ve ilm-i hisab ve kimya ve tarih ve şiir ve inşa misüllü ilm ü hüneler ile sair Avrupa hükâmâsının refte refte vakıf oldukalrı coğrafya ve fizika ve ma'ada fûnun u ma'arifden ibaret idüğü” (M. Sami Efendi, 1996; 79-80) gözlemleriyle muhatap kitleye yarının hangi değerler üzerine kurulacağını bir portresi sunulmuştur.

Hariciye nezareti amir ve memurlarından S. Rifat Paşa ile M. Asım Efendi tarafından ilgililerle paylaşılan bu bilgilerin havi olduğu “Avrupa Risalesi'nin”, 1255 (1839-40) tarihli belgede Bab-ı Ali Tercüme Odası Kütüphanesi raflarını süsleyecek kitap ve risaleler arasında olması, teklifin temellendirilmesi hassasiyetinden ileri gelmiştir. Müsteşrik Redhouse tarafından kurulan tercüme odası kütüphanesine (Pakalın, 2008; 73; Tahir, 1975;105) konulacak kitaplar listesinde Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını esas alan doğrudan kıta isimleri ile müsemma eserlerin de varlığı istikbal ve istiklal kaygılarının kütüphane içeriklerine yansıdığına somut bir misaldir (BOA.C.DH. 160/7968).

1826'da açılan tıbbiye kütüphanesinin de aynı kaygılara sahip kişiler tarafından telkin edilen kitaplar ile dolması, teklifin temsillerinden bir diğeridir. (Korlaelçi, 1986; 377) Dönem müşahitlerinden Macfarlane'nin okulun kütüphanesine ilişkin gözlemlerinde Avrupa kütüphanelerinde bile yaygın olmayan pozitivist ve materyalist eserlerin varlığı ve bu eserlerle haşır neşir mektepli tasviri, temsilin teyididir (Macfarlane 270,271). Bu durum sadece tıbbiye ile sınırlı kalmamış tedricen harbiye mekteplerine de sirayet etmiş ve yeni bir kültürel dağarcığın doğuşuna ortam hazırlamıştır. Böyle bir serüvenin bayraktarlığını askeri okulların üstlenmesi, metot ve müfredatlarında Avrupa'yı örnek almalarından kaynaklanmıştır. Tedrisi

¹⁰ Eser her ne kadar fermanın ilanından sonra kaleme alınmış olsa da 1838 yılında dönem Viyana sefiri Sadık Rifat Paşa ile Mustafa Sami Efendi arasındaki müşavere dolayısıyla risalede serdedilen fikirler Rifat Paşa tarafından daha önceden paylaşılması böyle bir cümle kurmamıza izin vermiştir (M. Sami Efendi: 1996, 10).

temellendirecek ders kitaplarından mahrumiyet, tercüme faaliyetlerini teşvik etmiştir. Bu tür bir yönlendirme, özgün eserlerin kaleme alınmasından ziyade fikrin bayiliğini doğurmuş ve yaklaşık 50 yıl sonrasında da teliften ziyade tercümeyle ilişkin alışkanlıkların devam ettiği dönem vesikalarında belirtilmiştir. Hicri 1290 tarihli vesika bu tespitin bir başka temsildir. “Tercüme ve telif edilen asar-ı ceride-i ilmiye ve edebiyeye mahsus olmak üzere maarif dairesinde mevcut olan kütüphanede mekatib-i harbiye-i şahane ve mühendishane-i berri hümayunda elsine-i ecnebiyeden Türkçeye tercüme olunmuş ve müceddeden tertib ve telif kılınmış kitap ve resail-i mevcut olmadığından ve mekatib-i mezkurenin hin-i te’sisinde o yolda vücuda getirdüğü asar ise memleketin terakkiyat-ı mühimme-i ilmiyesi cümlesinden ma’dud bulunduğundan kitap ve resail-i mezkureden birer nüshasının teberrüken kütüphane-i mezkure ve vaz’ı için daire-i maarife irsali hususunda icab edenlere emr u tenbih buyurulması babında emr u ferman hazret men-lehü’l emrindir. (BOA. MF. MKT. 11/94.).

Eğitmen ve öğretmen temin hususunda yaşanan mahrumiyetler de yabancı subayları ülkeye davet ettirmiş ve bu uzmanların formasyonlarına ve mensup oldukları ekole ait eserler mezkûr okulların kitap raflarını doldurmuştur. Bu tür mecburi tercihler sürecin seyrini pekiştirmiştir. Zikrolunan tercih, ilgili vesikada şu içerikle tavzih edilmiştir: “... binaen-Ali-zalik mütefennin ve mahir zabitler olmadıkça askere malik olmak emr-i müşkül olup bu makule malumatlu zabitlere malik olmak için dahi Avrupa misullü esas-ı nizam olan askeri mekteplerin tesis ve inşası kaydında olmak lazım gelür. İşbu askeri mekteplere idhal olunacak şakirdlerin mikdarı her ne kadar olur ise olsun cümlesi lisanlarında okumak ve yazmak bilmelidirler. Ve ol mekteplerde ulum u fünün-ı mütenevviayı ta’lim etmeğe muktedir olmak üzere zirde beyan olunan ma’lumu’l-mikdar üstadları Avrupa tarafından celb mukteza-yı halden idüğünden başka tahsil olunacak ulum ve fünuna dair kütüb ve müellafattan ibaret bir bab kütüphane ala-kadr-il-imkan tertib idüb iktiza iden kitabları ve alat-ı lazimeyi şimdiden azar azar tedarik ve cem’ ve bundan böyle icad olunacak kütüb ve müellefat ve alatı dahi intihab ve celb etmek emr-i enfa’ olmakla istihsal-ı madde zımında eğer esbabına bu vechle teşebbüs olur ise avn-ı hakla saye-i şahanede az vakit zarfında az masraf ile

lem'a-ı ulum ve fûnun-ı harbiye Memalik-i Osmaniye'de şa'şa-pezir olacağı izhar-mine'l şems idüğü..." (BOA. HAT. 298/17700).

Yarının dünyasında var olma kaygısının tezahürü olan bu tercihin, efendi-dönmesi paşaların teklifi olduğu izahtan varestedir. Beşiktaş Cemiyeti gibi gönüllü sohbet halklarına mensup ilgililerin de düşünce konaklarında mezkûr tabloyu tahlile yeltenmeleri yüzyılın ikinci yarısında yeni bir tecessüs dalgasına sebep olmuştur (Mardin 2013; 244-248). Dalganın değirmenleri hükmündeki matbaanın sadece kurumlar ile sınırlandırılmayıp her köşe başında zuhuru¹¹ sürece farklı bir boyut kazandırmıştır. Matbaa ile gazete neşriyatının peyderpey artışı, Avrupa düşün hayatı ile olan münasebeti hızlandırmış, süratin surete inkılabıyla çeşitli düşünce kuruluşlarının Osmanlı payitahtından arz-ı endam etmesine kapı aralanmıştır. Bu tablo, konunun öznesi konumundaki kütüphaneleri hem keyfiyet hem de kemmiyet noktasında değişime uğratmıştır. Özellikle şahsi kitap koleksiyonlarında ve bunların beslediği cemiyet kitaplıklarında bir devrimin yaşanmasına neden olmuştur. Koşar adım cedidin temsillerine mekân olmaya başlayan bu kitaplıkların içeriğine ilişkin en müşahhas misallerden birisini, 1860'larda çağın çağrısını Osmanlı dünyasına duyurmak amacıyla kamuya açık dersler veren Mecmua-ı Fünun Cemiyeti'nin kurduğu kütüphane oluşturmuştur. Cemiyet, muhatap kitlesini katmerleştirmek amacıyla da okuma salonu olarak tavsif edilen kıraathanede kurmuştur.

Bu gazetelerden maada elsine-i şarkıye ve garbiyede her türlü fûnun ve sanayi'e dair bin cild kadar kütüb-i mutebireyi şamil cemiyet kütüphanesi dahi eyyam-ı malûmede kiraathane azası için açık olup Dersaadet'de ise şimdiye kadar elsine-i ecnebiyede kütübü havi olmak üzere umuma mahsus hiç bir kitabhane olmadığından bunun emsali na-mesbuk-i muhassehatdan olduğu der-kar ve be-minneti te'alâ erbab-ı fütüvvetin muavenet-i hayr-hahanesi ile işbu kütüphanemizin gün-be-gün kesbi-i cesamet edeceği meczumdur." (Mecmua-i Fünun 1280; 423; naklen Cunbur 1964;695)

Kütüphanenin niteliğine ve niceliğine ilişkin cemiyetin yayın organı tarafından verilen bilgi, yüzyılın başında çekimser dille ifade edilen yeni düzen teklifini cesaretle

¹¹ Yüzyılın sonunda vilayetlerde yüzlerle ifade edilen matbaaların İstanbul'daki varlıkları faaliyetlerinin küçüklüğü ve büyüklüğü dikkate alınarak büyüklerin sayısı 54 olarak verilmiştir (Beydilli, 2003; 111-112.)

tatbik etmeye çalıştıklarına bir delil olmuştur. Hüccecin müşahhas müdellelini maddiyun olarak tavsif edilen eserler teşkil ettiği gibi bu müktesebatı da ilgililerle paylaşarak paydaşlarını istifadeye çağırmış olmaları duruma ilişkin tespiti pekiştirmiştir. Diğer taraftan ifadelerinin kabiliyetini pekiştirmek için de paydaşların sahip oldukları kitaplıkları paylaşmaya davet etmişlerdir. Mevzuya mevzi bu muavenetin muhteviyatını da kadimi reddedip cedide revan olan ve reddiyeinin remizlerini teşkil eden eserlerin oluşturduğu bir başka araştırmacı tarafından ifade edilmiştir.

Eski düşünce tarzı hiçbir şeyi açıklamaya muktedir değildir. Bu yeni tipe göre tek yol maddeci yeni düşünce tarzı olmaktadır. Bir dergi okuyucularından, kendi kütüphanesini oluşturmak için, kitap bağışı talebinde bulunduğunda ve üst düzey yöneticilerinden üçü toplam yüz yirmi altı cilt tutan kitaplarını bağışladıklarında; Bacon, Shakespeare, Montesquieu, Helvetius külliyyatlarından; Adam Smith, La Fontaine gibi yazarların eserlerine kadar pek çok yabancı kitabı içeren bu kolleksiyonda İbn-i Haldun'un mukaddemesi ile bir cilt Kavaid-i Osmaniye dışında tek bir yerli veya Doğu klâsiğine rastlanmadığı görülmüştür. Bir süre sonra ise Osmanlı aydınlarıyla kütüphaneleri Schopenhauer, Isnard, Büchner çeviri veya orijinallerinin doldurduğu mekânlar haline gelmeye başlayacaktır (Hanioğlu, 1985; 33).

Osmanlı devlet memurlarının/münevverlerinin, mensubu oldukları medeniyetin telkinlerine meydan okuyan bu eserlere kütüphanelerinde ayrıcalık tanımaları, bunların kurtarıcı tekliflere sahip olduğu inançlarından kaynaklanmıştır. Erkân-ı Harbiye yüzbaşlarından Ömer Subhi bin Edhem'in "Yunanistan-ı Kadîm Mader-i Medeniyet Midir?" adlı yazısında yarının dünyasının hangi değerler üzerinde kurulacağını ifade babında kadimin cedide tekaddüm etme kabiliyetini kaybettiğini şu şekilde dile getirmiştir:

Bu günkü terakkîyat-ı -medenîye-i ulûm-i-riyaziye sayesinde husûl bulmuştur. Bu sebeple ulûm ve fûnûn müessisliği şerefi her fen ulemasından ziyade ulûm-i riyaziye-yi vâsû-ı mertebe-i kemâl eden erbâb-ı fetanete aid olmak lâzımdır. Çünkü ne Sokrat ne Eflatun'un ve ne de Aristo'nun bir takım hayâlâtından ibaret bulunan mesalik-i felsefesinden hiçbirini terakkîyat-ı

fenniyye ve bu sebeple terakkiyat-ı medeniyeye velev dolayısıyla olsun bir hizmet edememiştir.

Her hakikati meydana, çıkaran ulüm-i riyaziyedir.

Her fennin esası ve ruhu ulüm-i riyaziyedir.

Buna nisbeten fûnûn-i saire derece-i saniyede kahr... (Hanioğlu, 1985; 45)

Yüzyılın sonunda mezkûr inancın militarist müceddidi Abdullah Cevdet de terakkiyat-ı medeniyeye müsebbip olan müktesebatın sadece elitler ile sınırlandırılmayıp bunların eliyle elenerek toplumsal bir teamül haline dönüştürülmesini teklif etmiştir. “Tercüme edilmeli, tab' edilmeli, tekrar tab' edilmeli, neşr olunmalı, herkese okutturulmalı, ucuz satılmalı, sermayesine, masrafına verilmelidir. Ulüvv-i cenâb, azîmet-i ruh isar etmek şanlarından olan bütün hâkimler, şairler, müdekkikler herkese takdim olunmalı, her evde, her kütüphanede bulundurulmalıdır. İnsana maksad-ı insanîyi göstererek evvelâ zekâsını ıslâh ve tamir etmek ve efkâr-ı âliye takdir olunmadığı müddetçe dâiye-i ihya ve ıslâhda sebat ile kendisi üzerinde fazilete, ulüvv-i cenâba fedakârlığa numûne-i imtisâl göstermek. İşte fikr-ü-fazilet, kalem ve hissiyat sahiplerinin kat'i, elzem, basit, aşikâr olan vazife-i hazır alan bundan ibarettir.” (Hanioğlu, 1981; 167-168).

Osmanlı tecrübesini, maddiyyun olarak tavsif edilen telif eserlerle tercümeyle kalkışanların teşvikleri, şahsi veya özel cemiyet kütüphanelerinin içeriklerini hem keyfiyet hem de kemmiyet noktasında zenginleştirmiştir. Bu tablo, cedide utangaç bir nazarla bakan muhafazakâr düşünürlerin şahsi kitap koleksiyonlarında da mutedil bir çeşitliliğe yol açtığı iddia edilebilir. Eserinde yer yer mukayeseli bir metot uygulayan Ahmet Cevdet Paşa, ismi ile müsemma tarihi eserini kaleme alırken Sabık Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi'nin toplam yedi bin ciltlik kütüphanesinden istifa etmesi bu kitaplığın karşılaştırmaya müsait çeşitli eserlerden meydana getirildiği hissini uyandırmıştır.

"Encümen-i Daniş kurulduğu zaman, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar olan, 1774-1826 arasındaki dönemin, yazılması kararlaştırıldı. Vasıf, Asım ve Şanizade tarihlerinden yararlanılarak, ikişer üçer yıllık olaylardan derlenen bir tarih

kitabı hazırlanacaktı. Bu görev de bana verildi. Başlangıçta korktum. Çünkü gerekli kaynaklara sahip değildim. Bu durumu, Mustafa Reşit Paşa'ya arz ettim. Beni alıp Beyefendi'ye götürdü ve kaygımı anlattı. Ahmet Arif Hikmet Beyefendi hemen cebinden bir küme anahtar çıkararak: "İşte Efendi, kütüphanemin anahtarları. İstedığınız gibi yararlanınız. Bir koşulla ki, aldığınız kitabın işi bitince, getirip yerine koymalısınız. " Anahtarları aldım. Kütüphaneyi açınca, peynir tulumuna girmiş kedi gibi oldum. Birbirinden değerli birçok kitaptan başka, babadan-dededen kalma, nice resmi ve özel yazışmalar vardı." (Ayдын, 2013: 18-19).

Paşanın bacanağı mühtedi Ali Şahbaz Efendi'nin farklı sahalara hitap eden 4-5 bin ciltlik (Pakalın, 2008; 36) şahsi kitaplığı da belirtilen özellikler çerçevesinde teşkil ve tayin edilmiştir.

Memur/münevver kesimlerin bu denli zengin kütüphanelere sahip olmasının arkasında merak duyguları ile birlikte özellikle mükellefiyetlerinin belirleyici olduğu muhakkaktır. Bu hususiyetin müşahhas hasılatlarından biri, Tanzimat dönemi aktörlerinden Sadrazam Ali Paşa'nın şahsi kütüphanesidir. Ali Paşa'nın hususi kitaplığında Orta Asya'ya ilişkin eserlerin fazlalığı muhtemelen devletin yaklaşık bir buçuk asırdır Rus tehdidinin nasıl tenkil edilebileceği kaygısından ileri gelmiştir. Genç yaşında hayatını kazanmak için İstanbul'a gelen Vambéry'in (1832-1913) paşa konağındaki gözlemleri bu bağlamın belirteçidir. Avusturya-Macaristan'da önemli iki zattan aldığı tavsiye mektuplar sayesinde paşaların konaklarında yabancı dil öğretmenliği yaptığı gibi, Fuat ve Âli Paşaları da tanıyan Vambéry, Âli Paşa'nın kütüphanesinde Orta Asya üzerine yazılmış kitapların çokluğunun kendisini şaşırttığını söyler (Berkes, 2012; 301).

Mükellefiyet ve merak duygularıyla oluşturulan yüzlerce örnekten bir diğeri de Darü'l-fünun kimyagerlerinden Ali Rıza Bey'in teşkil ettiği kütüphanedir. Mesleğinin en ince ayrıntılarına vakıf olan Ali Rıza Bey, sadece formasyonuna hitap eden eserleri değil Avrupa'da ilim ve fenne dair ne kadar eser neşredilirse bunları getirtir ve okur, bu müktesebattan sadece kendisi değil ilgililerin ve talebelerin de istifade etmesi için kimya hanede bir kütüphane tesis etmiştir (Pakalın; 2008; 12).

Osmanlı Devleti'nin istiklal ve istikbalinden endişe duyanlar, şahsi kitaplıklarını çok çeşitli okumalara fırsat verecek şekilde oluşturdukları gibi yine bu kaygının kurumsal tezahürlerinden olan askeri mektep kütüphanelerini de rejimin hassasiyetlerini gözeterek zenginleştirmeye çalışmışlardır. Kadimin kalesi konumundaki vakıf kütüphanelerinde de bahse konu çeşitliliğin izlerine rastlamak mümkündür. Ancak buralarda kadimin cedide tekaddüm ettiği gerçeği yadsınamaz. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri dönem siyasi teşekkülünün tedebbürüne içtimai hayatının terbiyesine, idari sahasının tanzimine, askeri alanının tensikine ve ilmi ve kültürel uğraşların ihyasına koşullandırılmış bir fikri stokun izdüşümlerini ortaya çıkarmak için 1869 tarihinde yapılan tasniftir (BOA. EV.d.21346).

3. Gelene-ek Vakıf Kütüphaneleri ve Kütüphane-i Umumiler

Osmanlı Devleti, yüzyılın arifesindeki tercihin sadece askeri ve yönetici kesimle sınırlandırılmasının sınırlı bir gelişmeye yol açacağının bilinciyle süreci, mensubu olduğu medeniyetin gerçeğini de dikkate alarak kamusallaştırılmanın arayışı içine girmiştir. Bu bağlamda maddiyyun mushafı olarak zikredilen “Ansiklopedinin” tekliflerine teşne fikri müstemilatı, kendi düşünce kazanında terbiye ederek tüm eğitim kurumlarına yaymak amacıyla bir eğitim reformu başlatmıştır. Fransız ekolüne göre örgütlenecek bu reformla öncelikli olarak Payitaht İstanbul'da ilköğretim zorunlu hale getirilmiş, sırasıyla Rüşdiye, İdadi ve Sultani mektepleri de Tanzimat döneminde hem başkentte hem de taşrada hizmete açılmışlardır. Mezkûr tercihin kamusallaşmasını sağlamak için de 1831 tarihinde Takvim-i Vekayi adlı resmî gazete yayın hayatına başlamış ve Sultan II. Mahmud Han'ın emriyle dilinin sade Türkçe olması kararlaştırılmıştır (Akyüz, 1975; 25). Sürecin sıhhati için son olarak bir üniversite kurma telaşesi akim kalsa da bu teşebbüs kitap teli'f ve tercüme faaliyetlerini resmi bir prosedür halinde kaleme alacak olan Encümen-i Daniş'in doğmasına bahane olmuş (Akyüz, 1975; 9-31) böyle bir tablo da bu tür hizmetleri önceleyen resmi veya gayri resmi cemiyetlerin peyderpey zuhuruna yol açmıştır. Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslamiye (Ayhan, Maviş, 1994: 7) ve Cem'iyet-i İlmiye-i Osmaniye (İhsanoğlu, 1993: 333, 334) gibi ilmi ve kültürel kuruluşlar bu gelişmenin çıktılarında olup kültürel hayatta

yaşanan canlanma gazete ve dergi arzını da artırmıştır. Süreli yayınlardaki gelişme, eğitim ve öğretimin ihtiyacına koşullandırılmış kitap basım faaliyetlerine de yansımıştır. 1869 tarihli Maarif-i umumiye nizamnamesi uyarınca Meclis-i Kebir-i Maarif'in iki dairesinden biri olan Daire-i İlmiye'nin okulların ihtiyacı olan çeşitli fenlere ait kitapları Türkçeye çevirmesi veya çevirtmesi ve Avrupa üniversiteleriyle temasta bulunarak fikri temayüllerin takibiyle görevlendirilmesi mezkûr süreci pekiştirmiştir (Kodaman, 1992; 22).

Eğitim ve öğretim kurumlarının ihtiyaç duyduğu kitapların te'lif ve tercümesiyle mükellef dairelerin teşebbüsleri, diğer tarafta eğitimde fırsat eşitliği iddiasıyla kamuya hitap eden cemiyetlerin faaliyetleri kitap, gazete ve dergilerin çeşitli içerik ve isimlerle ortaya çıkmalarına kapı aralamışlardır. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte aralanan kapıdan birçok cemiyet, gazete, dergi, telif ve tercüme eserler peyderpey Osmanlı dünyasına dâhil olacaktır (Koloğlu, 43-114). Bunların bir bölümü Tanzimat ve Islahat Fermanı ile kamusallaştırılan toplumsal eşitliğin ve yerel düzeyde siyasal katılımın konfigürasyonuna koşullandırılmışlar bir bölümü de dini, kültürel içerikleriyle alternatif tekliflerde bulunmuşlardır¹².

Üst paragraftaki koşuşturmalar asar-ı cedid olarak nitelenen eserlerin tezyidine temel olmuştur. Toplumsal eşitlik ve yerel düzeyde katılımın, asırlardır millet-i hâkime konumundaki Müslümanlar nezdinde meydana getirdiği öfke patlamasını (Gülsoy, 1999; 188) teskin etmeye matuf klasik eserlerin yeniden neşredilmesi ise asar-ı atikanın çoğalmasına bahane teşkil etmiştir. Bu bağlamda XVII. yüzyılda kaleme alınan adalet merkezli nasihatname-siyasetname literatürüne ait risalelerin basımları (Howard, 2011; 185-186), siyasetin diline bir denge kazandırma düşüncesinden neşet etmişken diğer taraftan toplumsal bilinci ve ferdi terbiyeyi tevhid tandanslı varlık anlayışı ile tanzim iddiasında olan tasavvuf neşveli “Enverü'l aşkın”, (İ.DH. 95/4534) “Tarikat-ı Muhammediye” (İ.DH. 26/1244), ve “Ahlak-ı Ahmediye” (İ.DH. 22/1073) gibi eserlerin tabhâne-i amire’de yeniden neşredilmesi de Tanzimat dönemi siyasi teklifin

¹² Bu tür bir kaygıya kaynaklık eden eser başlıkları için bkz. (Mermutlu: 2008).

Müslümanlar vicdanında meydana getirdiği teneffürün teskinine yönelik bir teşebbüs olarak algılanmıştır.

Neşriyatın niteliğine ve niceliğine nezrolunan bu tablo, Tanzimat'ın siyasi teklifine tekne kütüphaneleri de dönüştürmüştür. Cedide tekaddüm eden kadimin muhafaza edildiği vakıf kütüphanelerinde de çok radikal değişimler gözlenmese de dönemin ruhuna hitap eden eserler kitap raflarında yer almaya başlamıştır.¹³ Bu tür teşviklerin tesiriyle İstanbul ve Bilad-ı Selase'de kâin kütüphanelerde tasnifler yapılmıştır. Disiplin temelli bu sınıflandırmada dini ilimlerden ziyade akli ilimlerin daha fazla olduğu görülmüştür. Kadim gelenekte belli başlıklar altında kaleme alınan disiplinlerin dönemin telkinleri paralelinde müstakil bir uğraşıya konu edildiği gözlemlenen bu tasniflerde Efrenkiye adı altında çeşitli yabancı eserlere de rastlanılmıştır. Tasnife tabi tüm kütüphane ve kitaplıklarda Mecami'ül Fünun başlığı altında zikredilen disiplinler ile dolaylı bir bağlantısı olan ve bu başlıklar altında değerlendirilemeyen hayatın her alanına taalluk eden kütübe de yer verilmiştir (BOA. EV.d. 21346). Bu tasniflerden birisi de Osmaniye Cami Şerifi kurbundaki kütüphanenin sahip olduğu kütüb-i mütenevviadır. Mevzuya mevzi kütüphane aşağıdaki gibi tablolaştırılmıştır.

4. Osmaniye Cami Şerifi Kurbunda Müşarünileyhin Vakfı Olan Kütüphanede Mevcut Kütübü Mütenevvia Ber-vech-i Âtî Beyan Olunur.

Kütüb-i Mütenevvia	Cilt
Mushaf-ı Şerif	42
Kütüb-i Semaviye	9
Kütüb-i Tefasir	517
Kütüb-i Usulü Hadis	20
Kütüb-i Ehadis	664

¹³ 1850'lerde İstanbul'da bulunan Ubucini, payitahtta halka açık 40 kütüphanenin var olduğunu ifade ediyor (Ubucini, 1998; 163)

Kütüb-i Usul-i Fıkıh	80
Kütüb-i Fıkıh	555
Kütüb-i Fetava	15
Kütüb-i Feraiz	10
Kütüb-i Tasavvuf	427
Kütüb-i Akaid ve Kelam	140
Kütüb-i Hikmet	68
Kütüb-i Mantık	48
Kütüb-i Hey'et	65
Kütüb-i Nücum	46
Kütüb-i Hendese	15
Kütüb-i Ed'îyye	48
Kütüb-i Coğrafya ve Tevarih-i Tabiiyye	56
Kütüb-i Tevarih-i Beşeriyye ve Siyer	415
Kütüb-i Adap ve Vaz' ve İstiare	39
Kütüb-i Cefr	9
Kütüb-i Savf	27
Kütüb-i Lügat	213
Mecami-i Fünun	97
Kütüb-i Edebiyat	759
Kütüb-i Tıp	164
Kütüb-i Hesap	13
Kütüb-i Havas ü Evfak	24
Kütüb-i Musiki	13
Kütüb-i Reml	6
Kütüb-i Kimya	20

Murakkaat	38
Mecamiü'l Fünun	122

Payitaht İstanbul başta olmak üzere taşrada bulunan medrese, mescit, türbe ve sair mahallerde zikrolunan müesseselerin mütemmim cüzleri olarak yanı başlarında veya içlerinde konumlandırılmış meberrat merkezli kütüphanelerin ihyası da mali imkânlar dairesinde bu dönemde gündeme gelmiştir. Ancak idari anlamda evkaf nazırlığının mı yoksa maarif nazırlığının mı sorumluluk alanı içine dâhil edilecek tartışmaları, kütüphaneleri eğitim reformuna cevap üretme noktasında sınırlandırmıştır (Erünsal 2015; 288). Merkezi idari mesuliyetine ilişkin gel-gitler, kütüphaneler üzerindeki ölü toprağın atılmasını yavaşlatmış olsa da yerelin ve ilgililerin çaba ve gayretleri çözülmesi beklenen sorunların tedricen tasfiyesini mümkün kılmıştır.

Devletin merkezileşme kaygılarıyla paralellik arz eden bu çaba ve gayretler, atıl durumdaki belli mahallerdeki meberrat merkezli kütüphaneleri mali imkânlar ölçeğinde birleştirmeye ve buralardaki te'lif, ta'lik, tekmile, şerh ve haşiye türü eserleri de ta'dad ve tasnif ederek kayıt altına almaya çalışmıştır.¹⁴ Suriye idare meclisinin vilayetteki kütüphaneleri, sakinlerin ihtiyaçları bağlamında bir araya getirme çabaları mezkûr kaygının merkezileştirme örneklerinden biridir. Vilayet meclisi 1878 yılında Şam'da çeşitli yerlerde bulunan kitapların Melik Zahir Medresesi'nde toplanıp tasnif edilerek ilgililerin hizmetine sunulması için genel bir vilayet kütüphanesinin kurulması kararlaştırılmış ve kütüphane 1880'de hizmete açılmıştır (BOA.Y.EE. 6/1). 1892 tarihli vilayet salnamesine göre tasnif edilen kitap sayısı 2465 ve bu eserlerin konularına göre taksimi ise aşağıdaki gibidir (Samur ,1989;218-219).

¹⁴ Osmanlı Devleti'nin isyankâr eyaleti Mısır'da siyasi iddiasını temellendirecek bir şekilde eslaf-ı yadigar olarak nitelenen eser-i atıkanın tasnif ve tertib edilerek eser-i cedit ile harmanlanması ve umum kütüphanelerin kuruluşu yüzyılın başında gerçekleştirilmiştir. "Mısır'da 8000 ciltlik bir kütüphaneyi Kale içindeki binada açan İbrahim Paşadır. Mora harbi sırasında oradaki cami ve kütüphaneler de bulduğu 1500 cilt kadar kitabı da getirip bu kütüphaneye koymuştur. Gittikçe zenginleşen ve önceleri Hıdiviye, şimdi Darü'l-kütübü'l-mısıriye adını alan bu kütüphanenin eşi -İstanbul'da birçok zengin kütüphaneler bulunmakla beraber- henüz yapılmamıştır. Mehmet Ali'ye göre Garbin yeni ilim ve fenleri gerek ıslahat gerek askerlik bakımından ne kadar elzem ise dinî ve edebî eski eserler de o kadar lüzumlu ve faydalı idi." Bkz. (Ergin, 1977; 533-534)

Kitap Türü	Sayı
Coğrafya	7
Kimya	1
Hikmet-i Tabiye	2
Hesap	3
İlm-i Heyet	2
Ziraat	2
Tıp	44
Tarih	90
Filoloji ve Dini İlimler	2314
Toplam	2465

Yerel idarenin Şam vilayetinde kurduğu merkezi kütüphanenin bir benzeri, payitaht İstanbul'da aynı yıllarda oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak meberrat merkezli vakıf kütüphanelerinin sahip oldukları kitap koleksiyonlarının muhafazasına ilişkin hassasiyet, yüzyılın ikinci yarısının hemen başında ortaya çıktığı yukarıdaki satırlarda ifade edilmiştir. İstanbul ve Bilad-ı Selase'deki kitap koleksiyonlarının tasnifi, ta'dadı ve ta'mirinin yapılarak mevcudiyetlerinin korunmasına yönelik düzenlemeler, (BOA.A.MKT.NZD. 27/39) İstanbul'da kendi kaderine terk edilmiş veya çeşitli cami ve türbe içlerinde yadigâr-ı eslaf olarak dolaplarda tutulan asar-ı kadimeyi ilgililerin istifadesine sunmuştur. Böyle bir tecrübe kütüphane-i umuminin kuruluşu öncelemiş ve II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında mezkûr kütüphane açılmıştır (1299/1882). İlgili hassasiyet aşağıdaki vesika tercümesinde şu içerikle vaz' edilmiştir.

İstanbul'da ma'ruf ve meşhur olan kütüphanelerden maada ba'zı cami ve türbelerde ve ücra mahallerde bir hayli kütüb mevcut olup bunlar ise hiçbir vakitte açılmadığı cihetle istifadeden sakıt ve mürur-ı zaman sebebiyle ve asla ta'miratına bakılmamak hesabıyla mahv ve telef olmakda ve istiladiyede olan mahallerde bulunan kütüb-i islamiyenin dahi celbine çalışılmakda idiğine mebni gerek bunların ba'dezin tedvin ve temessül olacak kitapların birer ikiyeş cildi münasib bir mevki'de ve bir kütüphane-i umumi ittihazıyla idareye vaz'ı hem

yadıġar-ı eslaf olan bunca kütüb-i nefisenin adem-i ziya'ını muceb hem de ehl ve erbabının istifadesini müstelzim olacağı müsellimattandır...şurada burada bulunan kütüb-i mevkufa-ı eslaf celb ve men' olunarak daire-i mezburenin kütüphanesi-i umumiye tahvili münasip gibi mütalaa olunmuş olmakla nezd-i hükmün vefd-i vekalet-penahilerine tensib buyurulduğu takdirde icra-yı icabı zımında irade-i merkumenin maarife terk edilmesi hususunda evkaf nezaret-i celilesine emr u iş'arı babında emr ü ferman hazret men lehü'l-emrindir (BOA.İ.DH. 1295/102038).

Kaydedilmiş fikir stokunun kısm-ı azamına ev sahipliği yapan payitaht İstanbul'daki bu hassasiyet, mali imkânların el verdiği ölçüde devletin yıkılışına kadar tedricen diğer kütüphanelere de teşmil edilmiştir.¹⁵ 1883 tarihli maarif mektubi kaleminden Bab-ı Aliye gönderilen yazıda durum şu içerikle özetlenmiştir.

Tahrir icra olunmakta olan kütüphanelerden ekserisinin mefruşatı feramuş olduğundan yeniden tefriş ve kütüb-i mevcuda birçok kitapların ve kütübe mevzu' olan dolaplardan kezalik birçoğunun ta'mir ve tecdide muhtaç olduğu ve bunların laakal elli bin gurus mesarifle vücuda geleceği bi-t-tahkik anlaşılmış olup, mesarif-i merkume evkaf-ı hümayun hazinesine aid mesarifden alınması işin evkaf nezaret-i celilesine havale buyurulması tabi ise de nezaret-i müşarün-ileyhin müzayaka-yı hazırasından dolayı bu mikdar akçeyi tiz elden tedarik etmesi müşkil ve bargâh-i eslaf olan kitapların muhafazası zımında ta'mirat-ı ma'ruzasının bir an akdem icrası labüd idüğüne nazaran icra-yı icabı babında (BOA. MF. MKT. 81/66)

İstanbul ve Şam vilayeti örneklerinde görüldüğü üzere konularına göre yapılmış tasnifin kahir ekseriyetinin cedide tekaddüm eden kadimin telkinlerine tekne müellefattan olduğu ancak akli ilimlere daha fazla raflarda yer verildiği anlaşılmaktadır.¹⁶ Tanzimat aklının temsilcilerinin uygulamalarından referansla¹⁷ Şam vilayet kütüphanesinde yerel idare tarafından icra edilen bu düzenlemenin örneklerine Osmanlı taşrasında da rastlamak mümkündür. Böyle bir imkânı, yeniden inşa edilen veya restore edilen kütüphaneler sağlamıştır (BOA. DH. MKT. 2524/68; İ.MF. 9/31).

¹⁵ II. Meşrutiyet ile birlikte İstanbul'da kâin kütüphanelere ilişkin Maarif Nezaretince yapılan sayımda Kütüphane-i Umumi'deki kitap sayısı 34.500 olarak verilmiştir. Bkz. Dersaadet ve Vilayette kâin mekatib-i resmîye ve hususîyeye ve merkezde bulunan medaris-i İslamiye ile kütüphanelere dair istatistik mecmuasıdır (Matbaa-i Amire, 1325: 39).

¹⁶ Şam merkez kütüphanesinde dini ilimler başlığı altında tasnif edilen eserlerin belli bölümünü "usul" eserleri ile kelami geleneğin oluşturduğu nazar-ı dikkate alınmalıdır.

¹⁷ Mithat Paşa'nın Tuna ve Bağdat valiliklerindeki kültürel icraatı, tüm ülke coğrafyasına tedricen teşmil edilmeye çalışılmıştır.

Dönem devlet aklı sadece sınırları dahilindeki kütüphaneleri dikkate almamış kaybedilmiş coğrafyalarda kalan asar-ı kadimenin de peşine düşerek bunları Dersaadete getirmenin yollarını aramıştır (BOA. HR.TH. 31/27). Nüfuzunun peyderpey erimeye başladığı bölgelerde kâin kütüphaneleri de bahse konu niyet çerçevesinde gözetip kolladığı ve buralardaki eserleri payitahtına getirdiği belgelere yansımıştır (BOA.ŞD. 209/24-1). İlgili belgede Vidin kütüphanesindeki eserlerin yurda getirilmesi için Bulgar yetkililer ile temasa geçildiği ve izinlerin tedarikiyle Osmanlı yetkililerinin bölgeye gittikleri maarif nezaretine yazılan evrakta açıklanmaktadır (BOA. ŞD. 209/24-3). Bu bağlamın bir diğer örneği ise Bükreş'te bulunan asar-ı İslamiye ve Osmaniye'nin yurda getirilmesi için "bu hususta sahib-i mütehasıs olan müze müdür-i umumisi Halil ve sanayi-i nefise mektebi muallimlerden Asım ve karargâh-ı umumiye ikinci şu'besine me'mur Yüzbaşı Ahmet Refik Beylerden mürekkep bir hey'et teşkil" edilmesi olmuştur (BOA. MV.205/44).

5. Gelene-ek mi Engel mi? Vakıf Kütüphanelerine Yönelik Eleştiriler

Geçmiş, geleceğe geçit yapmanın bir tezahürü olan bu çaba ve gayretler, bütüncül anlayışın külliyatlarından mürekkep vakıf kütüphanelerini muayyen başlıklar altında tasnif ederek belli oranlarda funun-ı cedid ile zenginleştirerek muttaliplerin hizmetine hazır hale getirmeye çalışmıştır. Ancak asar-ı cedide olarak tasnif edilenlerin, maddiyun mushafının mufassal temsilleri olan materyalist ve pozitivist eserlerden mürekkep olmadığı muhtemeldir. Çünkü vakıf kütüphanelerine yönelik eleştiriler bu yöndedir. Bu kütüphanelerin gelene-ek değil de engel olduğu iddiası memur/münevver ve muhalifler tarafından dile getirilmiştir. Bu bağlamda kütüphanelerdeki fikri müktesebatın asrın siyasi tekliflerine göre güncellendiği gerçeğini göz önünde bulunduran Tanzimat dönemi münevver ve memurları başta olmak üzere muhalif hareketin önde gelenleri tarafından ilgililere sunulmuş layihalar ve efkâr-ı umumiye ile paylaşılmış, bu bağlamda tavsiye ve tenkitler söz konusu olmuştur. Bunlardan ilki Münif Paşa tarafından dile getirilmiştir. Kaleme aldığı layihada mezkûr kütüphanelerin içeriklerini tasvir ederek yapılması gerekenin ne olduğunu zımni bir ifadeyle ilgililere sunmuştur.

“...Bunlar ulema-yı İslamın e'azz-i yadigârı olan pek çok nefa'is-i celiletü'l-itibarı şamil haza'in-i bi-misl ü bahadır. İşte a'zam-ı asar-ı selef ve belki maye-i fahr-ı halef ıtlakına şayan olan işbu kütüphanelerde mevcut mü'ellefatın hemen kâffesi ulum-i diniyye ve fûnun-ı kadimeye müteallik olup içlerinde fi zamanına milletlerin esas-i serveti fûnun-ı nafl'aya da'ir kitab pek nadir bulunduğundan asrımızın mizac ve ihtiyacına nazaran bunların kâfi olamayacağı nezd-i me'ali-i vefd-i hakayıkdanillerinde dahi aşikârdır. (Cunbur, 1964; 225-226; naklen, Erünsal, 2015;311).

Münif Paşa'nın dile getirdiği ikazların yaklaşık yarım asır sonra Tüccarzade İbrahim Efendi tarafından de benzer kaygılarla ifade edilmesi bahse konu tavsiyenin pek önemsenmediğini göstermektedir. İbrahim Efendi, büyük vakıf kütüphanelerinin dışında cami, türbe ve ücra köşelerde saklı kalmış eserleri belli bir merkez altında muhafaza etme ve ilgililerin istifadesine sunma niyetine matuf 1882'de kurulmuş Kütüphane-i umumiyi takdir ederken asar-ı kadimenin yanına güncelin kılavuzluğunu deruhte eden eserlerin konulmamasını şeddeli bir şekilde tenkit etmiştir.

Bu vakit Kütüphane-i Umumi güzel bir müracaatgâh. Fakat pek nakis. Asar-ı cedidenin kısm-ı a'zamı bulunmaz, kütüb-i ecnebiyeden iştirâ olunmaz, vaktiyle erbab-ı hamiyetin ihda ettiği asarla iktifa olunurdu. Çok defa müracaat etmek için bir lugat kitabı bile bulunmazdı. Hâlbuki koca bir payitahtın kitabhanesi böyle çıplak ve noksan kalmalı mıydı? (Erünsal, 2016; 268)

Vakıf kütüphanelerinin sahip olduğu eserlerin yeniden tasnifini ve ta'mirini takdir edip ancak güncelin ve geleceğin kılavuzluğunu üstlendiği iddia olunan kitaplarla harmanlanamamasını tenkit edenler safına Jön Türk hareketinin kurucularından Şerefeddin Mağmuni de katılmıştır. Askeri mektepler mezunu Mağmuni, mezkûr kütüphanelere ilişkin yaptığı tespitte, tenkitten ziyade tezyife varan bir dil kullanmıştır. Parçaları dikkate almadan bütünü tarif eden bu yaklaşımda Mağmuni, kütüphanelerdeki müktesebatın gönül eğlendirici manzumelerden ve beyitlerden oluştuğunu, bunların akli melekeleri besleyen öğelerden mahrum olduğunu bu tablonun da zımni olarak fikri körlüğe zemin hazırlayarak Osmanlıları yaşanan medeniyetin bir parçası olmaktan alı koyduğunu iddia etmiştir.

Kütüphanelerde boş yere yer kaplayan divanlara bir göz gezdiriniz. Birkaç kaside ve mersiyeden başka diğerlerinin kâffesi aşk üzerine müessesistir... Şimdi bu tasavvur ve teşbihin neresi akla yakın, neresi fenne muvafık, ne sebepten fikri okşuyor? (Mağmuni, 1306-1307; 66-75-naklen: Hanoğlu, 1985: 43-44)

Vakıf kütüphanelerine yönelik her üç tenkidi teyit eden gözlem ve tasnifler payitaht İstanbul'dan ziyade taşrada söz konusudur. 1897 tarihinde Manisa'yı ziyaret eden Veled Çelebi'nin Muradiye Cami kütüphanesinde binlerce eski hatlarla yazma eser olduğunu, bunlar içinde çok nadir iki yüz kadar eserinde mevcudiyetinden bahsedip yenedünyanın söylemlerine semer eserlerden söz etmemesi (İzbudak, 2014; 87) taşradaki meberrat merkezli kütüphanelerin tutumuna somut bir örnektir. Taşrada kâin kütüphanelerdeki bu tutum, şehrin kültürel canlılığından kaynaklı bir durumdur. Bir diğer neden ise siyasi teklifle alakalıdır. Özellikle kütüphanelere ilişkin tasniflerin yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte peyderpey artması, sakıncalı olarak nitelenen kitapların kütüphanelerden ihracına neden olmuştur. 1904 tarihli belgede el-Adab Kütüphanesi teftişinde takınılan tavrı bu tespite bir temsildir. İlgili vesikada “Muhtasar Tarihü'l-Yunanü'l-Kadim ve mücmel Tarihü'l-Kenisü'l-Mukaddes ve Hülasütü'z Zehbü'l-Mesbuk, muhtasar Min Seyrü'l-Mülük nam kitapların” (BOA. MF.MKT. 826/30-3) sakıncalı olmaları nedeniyle tasniften çıkarılmışlardır.

Vakıf kütüphanelerini koruma amacına yönelik merkezi iradenin kararlarını tenkit hatta tezyif eden tavsiye niteliğindeki tasvirlerde ittifak edilen unsur, gündemi tertip eden ve geleceği tayin edecek iddiasındaki asar- ı cedideye halka açık kütüphanelerde yer verilmemesidir. Asar-ı ceditten kastedilenin ise nihai kertede aklın zaferini ilan eden aydınlanmanın telkin ettiği değerlere tekne telif ve tercümelerden mürekkep olduğu izahtan varestedir. Bu tür eserlere kütüphanelerde yer verilmek bir kenara, yurda sokulmasına dahi izin verilmemiştir. Böyle bir tavra yol açan birinci neden; mezkûr eserlerin “mefhumi muhalifinin” Osmanlıların mensup olduğu medeniyetin anlam değer kümesi olması, ikinci neden ise yine aynı eserlerin doğrudan doğruya devletin siyasi rejimini tehdit etmesidir.

6. Siyasi Teklife Tehdit Eserlerin Müsaderesi, Tekne Kütüphanelerin Tesisi ve Kitapların Tercihi

Tehdidin telkiniyle dönem muktedirleri, politik pozisyonlarını pekiştirmek ve siyasi tekliflerini temellendirmek amacıyla bahse konu tutumlarından taviz vermemişlerdir. Bu tespitin müşahhas temsillerinden biri 1311 tarihinde II.

Abdülhamid'in tahta çıkışının yıl dönümü münasebetiyle cülus-ı padişahiden beri tab' ve neşr olunan kütüb ve resail arasından seçilen eserlerin Bab-ı Ali kütüphanesine konulması münasebetiyle mezkûr kitaplar ve risaleler arasında zikrolunan kaygıları resmeden eserlere yer verilmemesi olmuştur (BEO. 295/22115). Tercih edilenler arasında fert, toplum ve devlet arasındaki imtizaca ve bunların kendi maluliyetlerinden kaynaklı ihtiyaçlara istinat olacak şerh, haşiye, telif ve tercüme eserler vardır. İstanbul'da faal çeşitli kütüphanelerden (basım evlerinden) yüzde yirmi beş indirimle, her bir eserden 4 nüsha olarak alınan 254 eser kütüphaneye konulmuştur (BEO. 295/22115).

Bu tespiti teyid ve tahkim eden bir diğer temsil ise 1890/1317 tarihli defterde sergilenen tasniftir (BOA. Y.A.HUS. 416/88). Zikredilen tarihte de Mabeyn-i Humayun Cenab-ı Mülûkâne ile Bab-ı Âli Kütüphanesi için takdim edilen birer nüsha kütüp ve resail içeriklerinin encümen-i teftiş ve muayenece tetkik edilmiş dönem siyasi ve içtimai diline muhalefet etmemesine ehemmiyet gösterilmiş olmasıdır. 15 müellif tarafından 3 Arapça, 3 Türkçe, 1 İtalyanca ve 8 Fransızca eserden mürekkep bu takdimde aynı kaygıların ön planda tutulduğu görülmüştür. Her iki tarihte, merkezi kütüphane için kitap tercihlerinde gösterilen hassasiyet, ülke içinde telif edilen veya yurtdışından satın alınarak veya hediye şeklinde yurda sokulmaya çalışılan eserlerde de sergilendiği meşhurdur. 1890 yılında Brüksel ve Amerika'dan hediye edilen kütüp ve resailin teftiş ve muayenelerden geçirilmesi, dönem zihniyetinin hangi hassasiyetler üzerinden hareket ettiğine bir diğer somut örnektir (BOA. MF.MKT. 479/40).

Meşruiyetini çeşitli siyasi söylem ve sembollerle tahkim eden Sultan II. Abdülhamid Han (bkz. Deringil 2002), mezuniyetinin mesnedini de Müslümanların muhayyilesinde merkezi bir konum işgal eden eserlerin tab'ını teşvik ettirerek ve ilim ve maarife dair eser kaleme alan müellifleri de ödüllendirerek devşirmeye çalışmıştır (BOA. MB.İ. 67/147). Bu bağlamda M. Gazzâlî'nin muhalled eseri İhyâü Ulûmi'd-Din adlı eserin basımı için bizzat gayret sarf etmesi (BOA. MB. İ. 116/112), diğer taraftan Buhari-i Şerif'in basımı ve taşraya gönderilmesine (BOA. BEO. 1369/102608) benzer

çaba ve gayretler meşruiyetini meşhur ettiği gibi hem payitahttaki hem de taşradaki kütüphaneleri beslemiştir.

II. Abdülhamid Han dönemi siyasi teklifinin bir tezahürü olan bu tür teşvik ve teftiş yöntemlerini muhafazakâr ve mutaassıp bir tavrın yansıması şeklinde değerlendirmek bütünü göz ardı etme tehlikesini doğurmuştur. Çünkü yüzyılın son çeyreğinde Avrupa düşüncesinin ağırlığının iyice hissedildiği ve saray üzerindeki baskısının artırıldığı bir ortamda Yıldız, hâkimiyetinin saray duvarlarının dışına taşacağına bilincinde olarak süreci daha mutedil bir tarzda yarıya taşımak için mezkûr tavırla taban tabana zıt iki farklı yöntem benimsemiştir. Öncelikli olarak gelenek üzere iş gören toplum, örfi ve dini söylemler üzerinden konsolide edilmeye çalışılırken, siyasal tercihlerin mütercimleri olacak yarının yöneticileri ise çağın çağrışımlarına tekne eğitim ve öğretim kurumlarına emanet edilecektir. Modern mektepler olarak nitelenen okulların sayısındaki artışa paralel kütüphanelerin tesis ve tamirleri siyasal tercihin serimine, dini söylem ve sembollerin şekillendirdiği hilafet şemsiyesinin mezkûr kurumlardaki tesmiyesi ve tesviyesi de toplumsal seçimin sergisine ayna olacaktır.

Saltanatın ve hilafetin meşruiyetine koşullandırılmış sembollerin yeniden inşa edilen veya restore edilen kütüphanelere etiket olması zikrolunan yöntemin birincil ilkesine temsildir. Bu bağlamın örneklerinden bazıları Çankırı ve Balıkesir gibi yerlerde açılan medrese ve kütüphanelere sultan halifenin isminin verilmesidir (BOA. İ. MF. 9/31-). Söylem ve sembol üzerinden sultan halifenin meşruiyetini tahkim ve takviye etmek için Balıkesir örneğinde görüldüğü üzere özel gün tercih edilmiştir. Cülus-ı hümayun-ı mülûkâneye müsadif yevm-i mesudedde teyemmünen küşad edilmek üzere Balıkesir Hacı Ali cami şerif havalisinde inşa olunan kütüphane isminin “nam-ı hazret-i hilafet-penahiye nisbetle tevsim” olunmasına dair sadarete gönderilen tezkirenin uygun bulunması bahse konu tespitin temsillerinden sadece biridir (BOA. Y.PRK. BŞK. 65/19-BOA. İ.DH.1386/27). Bu tür isimlendirmeler tesmiye olunan kişinin iktidarını canlı tutarak paylaşılan pozisyonunu pekiştirdiği muhakkaktır. Ancak II. Abdülhamid’in iktidarı sadece dolaylı müdahalelerle değil aynı zamanda bizzat

sultanın kendi iştirakleriyle de tahkim edilmiştir. II. Abdülhamid'in vakıf kütüphanelerinin ıslahını, sahip oldukları eserlerin tasnifini, düzenli hizmet vermeleri için idari tanzimleri başta olmak üzere kütüphane-i umumun açılışını önceleyip bu hizmet anlayışını taşraya da taşıması, içtimai alanı kendi siyasal teklifi paralelinde konsolide etmenin bir tezahürü olarak algılanmıştır (Erünsal, 2016; 267-268).

II. Abdülhamid'in şahsi bütçesinin de katkılarıyla Bayezid'de açılan kütüphane-i umumi, vilayet kütüphanelerine örnek teşkil ettiği gibi II. Meşrutiyette açılacak Milli Kütüphanelerin de müjdecisi olmuştur. 34500 adet kütüb-i mütenevviyası (Kütüphanelere Dair İstatistik Mecmuasıdır, 1325; 39) ile ilgililere hizmet sunan kütüphanenin bir diğer muadili ise sadaret bünyesinde ihdas edilen Bab-ı Ali kütüphanesidir (Cevdet, 1293; 195). Bürokrasinin merkezinde kurulan bu kütüphanenin müdavimleri ise kurum amirleri ve memurlarıdır (Candemir, 2010; 25-26). Her iki kütüphanenin muhteviyatının teftiş komisyonlarından geçen eserlerden mürekkep olması dönem siyasi teklifin meşruiyetiyle ilgili olduğu gibi kütüphanelerin sultanın bizzat katkılarıyla kurulması da müktedirin hem memurları nazarında hem de tebaasının nezdinde şöhretini tahkim etmiştir.

1894 depreminde İstanbul havalisindeki birçok kütüphanenin hasar görmesi akabinde bunların hızlı bir şekilde tekrar hizmet verebilecek bir hale getirilmesi, dönem zihniyetinin hassasiyetini ele veren somut örneklerden bir diğeridir. İlgili belgede bu elim tabiat hadisesinin kütüphanelerde meydana getirdiği hasarın eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bir zafiyete yol açabileceği kaygısıyla hemen tamirlerinin gündeme alınması, siyasi teklifin mütercimleri olarak algılanan mekteplilere verilen önemi göstermektedir. Tespite temsil beyan şu şekilde ifade edilmiştir. “İşbu raporda zedelendiği beyan olunan kütüphanelerin talebe-i ulumun ders zamanı olmak hasebiyle sürat-i ta'miri lüzumunu evkaf-ı hümayun nezaret-i celilesine iş'ar buyurulması babında emr ü ferman hazret men-lehü'l emrindir (MF.MKT. 226/23).

Zarar gören kütüphanelerin tamirine ve tamimine koşullandırılmış bu tür emirler, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin temel gıdasını teşkil eden fikri dokümanlara mekân mektep kütüphanelerinin de hem yapısal hem de fonksiyonel açıdan

düzenlenmesine yönelik genişletilmiştir. Kütüphane-i umum ve vakıf kütüphanelerine gösterilen ehemmiyetin daha fazlası, siyasi teklifi temellendirecek mekteplilerin kütüphanelerine gösterilmiştir. “Memalik-i Şahanede usul-i tedrisiyece ittihaz ve icra kılınan ıslahata ve neşriyat ve te’sisat-ı ilmiyeye dair asar-ı cem’ olunmak üzere nezaret dairesinde bir kütüphane teşkili/ne” (BOA. İ.ŞD. 28/1342) yönelik kararlılık bu durumun müşahhas bir misalidir. Mekteplerin müfredatları paralelinde telif ve tercüme eserlerin tedarikine koşullandırılacak bu kütüphane “maarif kütüphanesi” adı altında yüzyılın son çeyreğinde kurulmuştur. Maarif Kütüphanesi, siyasi teklife tehdit oluşturacak eserlerin mekteplere ve kütüphanelere girişini engellemeye matuf bir barikat görevi gördüğü gibi ilk ve orta eğitimin ihtiyaç duyduğu ders kitaplarının temin ve tedarikten sorumlu tutulması da kütüphanenin lojistik bir kitap üssü olarak tanımlanmasına neden olmuştur (Ata, 2009; 29).

Merkezi iradenin doğrudan kontrolü altında olan bu okulların dışında her ne kadar maarif nezaretine bağlı bir okul konumunda olsa da kuruluşunda Fransa’nın katkıları nedeniyle kendi geleneğini ihdas eden Mekteb-i Sultani Kütüphanesi ise burada ilginç bir resim oluşturmaktadır. Dönem maarif nazırı Saffet Paşa’nın tezkiresi üzerine ihdas edilen Mekteb-i Sultani, eğitim dilinin ve müfredatının Fransızca ve Fransa ekolü üzerine kurulması, kütüphanesinin de belirtilen özellikler paralelinde şekillenmesine sebep olmuştur (Y.EE. 79/4). Konuya ilişkin okuma yapanlardan İ. Sungu, İstanbul Gazetesi’nden yapmış olduğu alıntıda genel hatlarıyla müfredatın muhteviyatını vaz’ etmiştir. “Bu mektepte Fransız lisanından ve elsin-i atikadan maada fûnun-i tabî’iye ve hikemîye ve riyaziye tedris ve tarih ve coğrafya ve emval-i millîye ve hukuk talim olunacaktır” (Sungu, 1943; 319).¹⁸ Ergin ise bahse konu tablo

¹⁸ İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, Belleten (Ekim 1943) C.VII, S.28, s. 315-347. Fransanın etkisinin derecesini pekiştirme açısından dönem müşahitlerinin müşahedelerine de başvuran Sungu, Uss-i İnkılap yazarı Ahmet Mithat Efendi’nin Galatasaray Sultanisine ilişkin tespitlerini de paylaşmıştır. Ahmet Mithat Efendi’nin Sultanîye ilişkin serdettikleri cümleler şekildedir: “Mekteb-i Sultaninin tesisi bir aralık müdahene ile kendilerini beğendirmeye çalışan erbab-ı kalemin Abdülâziz Han devrini alkışlamak için sermaye-i mahz edindikleri bir keyfiyet ise de bu mektebin o zamanlara göre bir mekteb-i Sultani ve Osmani olmaktan ziyade bir mekteb-i imperatori ve Fransevi olmaya kurbîyeti meydanda idi. Zira Fransa Sefaretinin ikdamile ulûm ve fûnunu gene Fransızca olarak tedris eylemek için açıldığını mâlûm olup hatta tarih-i Osmaniye dair verilen derslerin birisinde muallim efendinin Osmanlılara barbarlık isnad ederek suret ve keyfiyetini izah ve tafsile başlaması bir zaman hayli güft ü güyu mucip olmuş idi, (Sahife 128-129) diyor.” (Sungu, 1943; 341)

hakkında şu tasviri yapmıştır. “Fransa hşkşmeti, bu mektebe değerli mşdşr ve muallimler gşnderdiği gibi burada zengin bir kştşphane ile bazı fen şletlerini havi laboratuvarlar ve mşzeler de kurmuştu” (Ergin, 1977; 483). Her iki yazarın cşmlelerinden hareketle kştşphanenin de bu bağlamda teşkil edileceği izahtan varestedir. Okulun bu ayrıcalığı muzır addedilen kitaplar şzerindeki kontrolş gşçleştirmiştir. Mekteb-i Sultani şzerindeki nşfuzun Abdşlhamid’in saltanatıyla birlikte Osmanlı maarif teşkilatına geçmesi bşyle bir tehlikeyi de asgariye indirmiştir. şzellikle Ali Suavi’nin mřdřrlřęřnde mektep, Abdşlhamid’in siyasi sşyleminin sergilendiği bir kurum haline getirilecektir. Saltanatı sşresince okul şzerindeki Fransız etkisi asgariye indirgenecektir (şişman, 1996;323-326). Ancak dşnem siyasi teklifin tezlerini tehdit eden en önemli problemlerden biri, Islahat Fermanı’nın verdiği ayrıcalıklarla sayıları giderek artan azınlık mekteplerinden gelmiştir.

Azınlık mektepleri, temsil ettikleri dinin ve milliyetin mşstakil bir entite olarak yarının dşnyasında rol almalarını arzulamaları, dşnem siyasi teklifini (Osmanlılık fikri) tehdit eden bir iklim oluşturmuştur. İklimin istinat ayaklarını, maddiyun mushafı olarak tavsif edilen Fransız ansiklopedisinin telkinlerini mufassal dşzeyde tavzih eden eserler teşkil etmiştir. Kutsalı tekfir gelenekseli kerih gşren bu eserler, şeri’ ve şrfi mevzuata gşre iş gşren Osmanlıların anti tezi olarak anasır-ı muhtelifeyi mşstakil bir mesafeye davet etmişlerdir.

Gřncelin getirdiği gşrşltşye pabuç bırakmama adına eğitim ve řęretim kurumlarını hem yapısal hem de fonksiyonel ačıdan yeniden planlayan ve programlayan Abdřlhamid dşnemi siyasal aklı, sşrecin fikir stokunu teşkil eden eserleri tercih, mşelliflerini taltif ederken teklifini tehlide yeltenen eserleri ve yazarları sıkı bir takibe tabi tutmuştur. Bu durum, mensubu olduğu medeniyetin tekliflerine muhalefet eden ve devletin zşlfş yşrine dokunan eserlerin mşsadere edilip yakılmalarına kadar uzanmıştır. Yarının mşceddidlerini olarak gşrşlen mşhendishanelerin kştşphanesinde Fransız ansiklopedisine 1804 gibi erken bir tarihte yer verilirken yşzyılın sonlarında bu eserin mufassal ve mşstakil ačıklamalarını teşkil eden yayınlara kitab-ı muzırı etiketini yapıştırıp mşsadere edilmesi muhtemelen

köprüden önce son çıkış uyarısıyla alakalıdır. Süreç sıkı bir teftiş mekanizmasıyla kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Deniz, kara ve demiryollarıyla Memalik-i Mahruse-i Osmaniye'ye sokulan kitaplar vilayetlerde ve gümrük bölgelerinde istihdam edilen memurlar tarafından muayene edilerek zararsız olanlar yurda sokulmuş, muzır addedilenler ise müsadere edilmiştir. Üsküp demiryolu katarıyla Avrupa'dan gelip gitmekte olan yolcuların ve ashab-ı haysiyetten ba'zı zevatın yanlarında zuhur eden Almanca kitapların muayenesi zımında... (BOA. DH.MKT. 1610/47.) verilen emirler zikredilen uygulamanın örneklerinden biridir. İskenderun gümrüğüne gelen "kitab-ı muzırının ithali mine'l-kadim memnu olup bunlar hakkında şimdiye kadar ne yapılmış ise yine o yolda ibkasının lüzumunu" (DH.MKT. 1512/16) tahattur ettiren yasaklar da aynı minvalde değerlendirilmektedir.

Devletin istiklal ve istikbaline karşı bir tehdit algılaması nedeniyle yürürlüğe konulan bu tür kısıtlamaların mutedil söylemlere konum eserlere gösterilmediği hatta bunların tercih edildiği yukarıda ifade edilmiştir. Bu tavır kütüphaneleri kendi medeniyet söyleminin birer bekçileri haline getirirken, her vilayette muzır addedilen eserlerin denetimine ilişkin memurlar bulundurulması yoksa yetiştirilmesine yönelik teklifler, taşra kütüphanelerindeki fikir koleksiyonlarının daha mutedil bir seviyeye sevk ettirmiştir. Bahse konu teklif ilgili vesikada şu şekilde gündeme getirilmiştir.

Memalik-i mahruse-i hazreti şahaneye hariçten idhal bulunmakta olan kitap ve resail ve gazete ve evrakı sağıre taşralarda maarif meclisleri ve hükümet tercümanları vasıtasıyla muayene ve teftiş ile muzır olmayanları ashabına verilmek ve muzır olanlar dahi müsadere ile ihrak edinmek lazım gelir ise de taşra maarif meclislerinde elsine-i ecnebiye ve husussıyla Rum ve Ermeni ve Bulgar lisanlarına aşına zevat bulunmadığı gibi hükümet tercümanları için de dâhil Fransızca bilse bile Rum ve Ermeni ve Bulgar insanlarına vakıf adamlar bulunmadığından elsine-i mezkûreye aşına hariçten ve gayrimüslim takımından adamlar aramak ve kitap ve evrak-ı muzır ve fesadiye bunlara okutdurulmak ve tercüme ettirilmek mecburiyeti derkar ve bunun mahzuru ise aşikâr olduğuna ve taşralarda İslam'dan Rumca ve Ermenice ve Bulgarca kitabet ve tekellüm edenler yok denecek deerecede pek nadir olup hâlbuki bu üç lisanı tekellüm ve kitabet etmek ve bunlardan Türkçeye tercüme edebilmek için İslam'dan biraz adam yetiştirilmek vakti zamanın icabat-ı meriyyesinden bulunduğundan..." (BOA. DH.MKT. 1871/119.)

Kamu kurumlarının kütüphanelerindeki bu tabloyu şahsi kitaplıklarda müşahade etmek pek de mümkün değildir. Örneğin maddiyun akımının bayraktarlığına soyunmuş Alman Filozof Büchner'in "ulum nokta-i nazarından insan" adlı eserinin bir nüshasının muayenesinden sonra yurda girişini engelleme çabaları (BOA.MF.MKT. 244/19) Osmanlı düşün dünyasında materyalist ve pozitivist düşünceye sahip kişilerin yetişmesine engel olamamıştır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde azımsanmayacak bir grubun mezkûr eserin teklifi ile mükellef bir zihniyete hatta neşriyatlara sahip olması bu durumun müşahhas misallerindendir. Dolayısıyla bu tür engellemelere rağmen zikredilen eserler özellikle şahsi kütüphanelerin en üst raflarını işgal etmeye devam etmiştir.

II. Abdülhamid Han saltanatında siyasi teklifini tehdit eden eserlerin müsaderesi, II. Meşrutiyet ile kurulacak olan Milli Kütüphane içinde değerlendirilmesi teklif edilecektir BOA. TS.MA.e. 1369/122). 1909 tarihinde kurulacak olan kütüphaneye ilişkin gündem "Hakayık-ı Tarihiye ve Siyasiyye" adlı mecmuada ifadeye konu olmuştur. Mezkûr mecmuada, milli kütüphane kurulmasının ehemmiyetine ilişkin teklif, yabancı başkentlerdeki kütüphane kültürü ile İstanbul'un bu noktadaki zenginliği nazar-ı dikkate sunularak tartışılmış ve behemehal payitahtta böyle bir kütüphanenin zaruriyeti kamuoyunun nazar-ı dikkatine sunulmuştur (Hakayık-ı Tarihiye ve Siyasiyye, 1909; 31-32). Bu teklifin daha önceden değil de II. Meşrutiyetin siyasi ikliminde dile getirilmesi, kütüphanelerin dönem siyasi gelişmelerinin bir teknesi olma hususiyetinden kaynaklanmıştır. Payitaht İstanbul'da kurulan bu kütüphane peyderpey diğer illere de örnek teşkil etmiştir. Bunlardan birisi de İzmir Milli Kütüphane'sidir. İttihat ve Terakki mensuplarının çaba ve gayretleri yanında (Güneş, 2013; 196) ahalinin yardımlarıyla tesis olunan kütüphanenin 8500 adet kütüb-i mütenevvia ile ilgililere hizmet sunduğu ve iltifatın boyutunu da kütüphaneyi senede 8134 erkek, 113 kadının ziyaret ettiğini duyurarak istatistiki olarak paylaşmıştır (Kütüphaneler İstatistiki, 1339; 5,6,7).

Sonuç

İnsani tecrübeye taalluk eden bütün sürecin teşkilinden terakkisine, tekâmülünden tenkiline kadar her noktasında etkin olan bilgi, görüleni öngörülebilir hale getirme ihtiyacının sonucunda ortaya çıkan bir anlamlılık kisvesidir. Bilginin mezkûr süreç üzerindeki olmazsa olmaz (lazım-ı gayrı mufarık) rolü, kayıt sisteminin de bahanesini oluşturmıştır. İlk kayıt sistemlerinin ferdi anlamda mağaralara, toplumsal bağlamda örfi hafızaya, devlet noktasında ise tabletlere yansıdığı malumun ilamıdır. Bu bağlamda ferdin mutluluğuna, toplumun tutarlılığına, devletin de istikrar ve istikbaline semer olan bilgiye mekân kitabın ve kitapların sistemli bir şekilde tertibinden mürekkep kütüphanelerin, siyasi tekliflere tekne olduğu tespiti izahtan varestedir.

Metindeki temsiller nazar-ı dikkate alınırsa her siyasi teşekkülün teklifi paralelinde bilginin, yeniden yoğrularak telif ve tercüme hareketleriyle beslendiği ve bu minvalde kitaplıklar ve kütüphaneler teşkil edildiği görülür. Son dönem Osmanlı kütüphaneleri ile erken dönem Osmanlı kütüphane içerikleri arasındaki farklılaşmanın temel nedenlerinden biri de zikrolunan hassasiyetten ileri gelmiştir. Farklılaşmanın siyasi teşekkülün istikbal ve istiklaline ilişkin kaygılarla doğru orantılı olduğunu, ilk ve son dönem kütüphane içerikleri göstermektedir. İlk dönem aralığında, müessis olma hususiyetiyle özne/eyleyen/üreten bir dil ile kaleme alınan eserler ve bunların mesajlarına mekân kütüphaneler söz konusudur. Son dönem de ise kurucu olmadığı bir dünyada mevcudiyetini yarına taşımak için mensubu olduğu medeniyet kümesiyle asırlardır meydan okuduğu yenedünyanın değerlerini ortak bir zeminde tercümeye yeltenen gayretlere tekne kütüphaneler ve kitaplıklar ön plandadır. Bunları, askeri mektep kütüphaneleri, vakıf kütüphaneleri, kütüphane-i umumiler, cemiyet kütüphaneleri ve şahsi kitaplıklar oluşturmaktadır.

Askeri mektep kütüphaneleri, cemiyet kütüphaneleri ve şahsi kitaplıklar, maddiyyunun mushafı olarak nitelenen “ansiklopediya” nam eserin mufassal cüzlerini teşkil eden müstakil eserlere mekân olmuşlardır. Vakıf ve umumi kütüphanelerinde ise

geleneğin ve kutsalın tefsir ve tevillerinden mürekkep kitaplara ve çağın çağrılarına mutedil bir üslupla çözüm önerileri sunan asar-ı cedideye yer verilmiştir.

Mükellefiyetlerin ve merakın tayin ettiği bu tür ayrımların farklı sonuçları olmuştur. XIX. yüzyılın başındaki radikal teşebbüs (materyalist ve pozitif kitaplar), devletin asırlık alışkanlıkları ve gerçekliği ile uyuşmadığından sadece askeri mektepler ile şahsi kitaplıklara mahsus bir tercih olarak kalmış ve yüzyılın sonunda materyalist ve pozitif düşüncelere mensup subay ve münevverlerin yetişmesine neden olmuştur. Vakıf ve umumi kütüphane raflarında ise asar-ı kadim ile belli oranlarda asar-ı cedide ilişkin kitaplar yer almıştır. Kütüphanelerin içeriklerini belirleyen etkenlerin başında dönem siyasi kaygılar gelmektedir. Kaygının şiddeti oranında ve mali imkânlar doğrultusunda kütüphane içerikleri belli ilkeler çerçevesinde zenginleştirilirken yapı stoku noktasında ise 600 haneyi bulan her yerleşim alanına bir kütüphane ihdası gündeme getirilmiştir (İmbert, 2007; 131). Siyasi teklifin, şahsi ve kurumsal mükellefiyetlerin ve merakın teşvikiyle bahse konu yüzyılın ikinci yarısında hem nicelik hem de nitelik bağlamında bir değişim meydana gelmiştir. Süratin süratle inkılabı olarak değerlendirdiğimiz bu değişimin dönem düşünde meydana getirdiği devrim ise kütüphane bilinci olmuştur. Bu tespitin müşahhas bir temsili ise Balkan Harbi'nde şehid düşen Hafız Hakkı Paşa için abide sütun yerine türbe, çeşme ve bir *kütüphane* yapımı için merkezden izin istenmesi olmuştur (BOA. DH. İ. UM. 79/9).

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Osmanlı Arşivi)

Resmi Kaynaklar

Dersaadet ve Vilayette Kain Mekatib-i Resmiye ve Hususiyeye ve Merkezde Bulunan Medaris-i İslamiye ile Kütüphanelere Dair İstatistik Mecmuasıdır. Darü'l-Hilafeti'l- Aliye, Matbaa-i Amire, 1325.

Kütüphaneler İstatistiki, İzmir 1339.

Gazete ve Dergiler

Hakayık-ı Tarihiye ve Siyasiye

Maarif

Kitap, Tez ve Makaleler

AKYÜZ, K. (1975), Encümen-i Daniş, Ankara: Ankara Üniv. Eğitim Fakültesi Yayınları.

ATA, B. (2009), “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895),” Tarihî Paşinde, S. 1, s.27-36.

Atçıl (2019), Erken Modern Osman İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar, İstanbul: Klasik Yayınları.

Aydın, M. (2013), Ahmet Arif Hikmet Beyefendi (Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ayhan, H. Maviş, H. (1994), “Dârüşşafaka”, DİA, C.IX. İstanbul: TDV. Yayınları, s.7-9.

Barnes, R. (2006), “Musaların Tavuk Kümesinde Dünyadan Uzak Yaşayan Kitaplıkları: Antik İskenderiye Kütüphanesi”, İskenderiye Kütüphanesi, Der. Roy Macleod, İstanbul: Dost Yayınları, s.83-105.

- Beydilli, K. (1995), Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi, Eren Yayınları, İstanbul;
- Beydilli, K. (2003), “Matbaa”, DİA, C. XXVIII, İstanbul: TDV. Yayınları, s. 111-112.
- Berkes, N. (2012), Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Black, J. (2006), “Eski Mezopotamya’nın Kayıp Kütüphaneleri”, Kayıp Kütüphaneler (Antikiteden Günümüze Yok Olan Koleksiyonlar), Der: James Raven, Çev.: D. Cenkçiler, İstanbul: Bileşim Yayınları, s.51-71.
- Bursalı M. T. (1975), Osmanlı Müellifleri, C.III. Haz.: İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Candemir, M. (2010), Bâbîâlî Kütüphanesi Katalogları, İstanbul: Titiz Yayınları.
- Cunbur, M. (1964). “Tanzimat’ın Kütüphaneciliğimize Etkileri”, Belleten (Ekim 1964), C.XXVIII, S.112, ss.691-700.
- Deringil, S. (2002) İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dix, T. K. (2006), “Aristo’nun “Gezgin” Kütüphanesi”, Kayıp Kütüphaneler (Antikiteden Günümüze Yok Olan Koleksiyonlar), Der: James Raven, Çev.: D. Cenkçiler, İstanbul: Bileşim Yayınları, s.71-91.
- Ergin, O. (1977), Türkiye Maarif Tarihi, C.I-II, İstanbul: Eser Matbaası.
- Erünsal, İ. (2016), Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Erünsal, İ. (2018), Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Erünsal, İ. (2015), “Osmanlı Döneminde İstanbul Kütüphaneleri”, Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, C. VII, İstanbul: İBB.Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2017), “İbn Sertâk”, İslam Düşünce Atlası, Edit: İ.H. Üçer, İstanbul: İlem Yayınları, s.778-781.

- Fazlıoğlu, İ. (2017), “İznik’te Ne oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî”, *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S.1, s. 5.
- Fazlıoğlu, İ. (2019), “Geçmişî Anlamak, Şimdiyi Bilmek, Geleceği Ön-görmek: Tecdid Hareketlerine Yeni Bir yaklaşım” *İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı (İSAR BÜLTEN)* Haziran 2019/14, s.46-50.
- Foucault, M. (2014), *Özne ve İktidar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1985), *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1981), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Howard, D.A. (2011), “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, *Erken Modern Osmanlılar –İmparatorluğun Yeniden Yazımı-*, Edit, V. H. Aksan, D. Goffman, İstanbul: Timaş Yayınları, s.185-222.
- Goody, J. (2013), *Yazılı ve Sözel Arasındaki Etkileşim (Okur-Yazarlık, Aile, Kültür ve Devlet Üzerine İncelemeler)*, Çev.: Osman Bulut, İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Goody, J. (2011), *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*, Çev: K. Değirmenci, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011.
- Goody, J. (2020), *Tarih Hırsızlığı*, Çev. G.Ç. Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Görgün, T. (2020), *Osmanlı Düşüncesi*, İstanbul: Tire Kitap.
- Gutas, D. (2003), *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu)*, Çev.: Lütfi Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Gülsoy, U. (1999), “İslahat Fermanı”, DİA, C.XIX, İstanbul: TDV. Yayınları, s.185-190.
- Güneş, G. (2013), “İzmir Milli Kütüphanesi”, İzmir Kent Ansiklopedisi Tarih I, C.I. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, s.227-232.
- Itzkowitz, N. (2012), “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Olşumu, Der.: B. Tezcan- K. K. Barbır, Çev.: Z. N. Yelçe, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1993), “Cemiyet-i İlmiyeyi Osmaniye”, DİA, İstanbul: TDV. Yayınları, s.333-334.
- İmbert, C. (2007), Osmanlı’da Yenileşme ve Türkiye’nin Sorunları, Yay. Haz.: M. Sarıkaya, İstanbul: Profil Yayıncılık.
- İzbudak, V. Ç. (2014), Tekkeden Meclis’e (Sıradışı Bir Çelebi’nin Hatıraları), Haz.: Yakup Şafak, Yusuf Öz, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kavak, Ö. (2003), “Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi”, Divan İlmi Araştırmalar (2003/1), s.137-164.
- Kaya, M. (1992), “Beytülhikme” TDV. İslam Ansiklopedisi, C.VI. TDV. Yayınları, İstanbul 1992, s.88-90.
- Kaya, M. (1993), “Dârülhikme” TDV. İslam Ansiklopedisi, C. VIII. TDV. Yayınları, İstanbul 1993, s.537-538.
- Kodaman, B. (1992), Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara: TTK. Yayınları.
- Koloğlu O. (2018), Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Korlaelçi, M. (1986), Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mardin, Ş. (2013), Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- M. Sami Efendi (1996), Avrupa Risalesi (Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri), Haz.: M. Fâtih Andı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Mermutlu, B. (2008), *Türk Sosyal Düşünce Bibliyografyası (1729-1928)*, İstanbul: Kitabevi.
- Murphey, R. (1992), “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi (Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler)*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fak. Yayınevi, s.7-20.
- Ormsby, E. (2019), *Gazâlî: İslam’ın Dirilişi*, Çev.: İ. H. Yılmaz, İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları.
- Özvar, E. (2017), “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği”, *Sahn-ı Seman’dan Darülfünun’a (Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası- Alimler, Müesseseler ve Fikir Eserler- XVII.Yüzyıl)*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017.
- Pakalın, M.Z. (2008), *Sicill-i Osmani Zeyli, C.III.*, Yay. Haz.: G. Alan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pakalın, M.Z. (2008), *Sicill-i Osmani Zeyli, C.XI.* Yay. Haz.: M. Keskin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Potts, D.T. (2006), “İskenderiye’den Önce Antik Yakındoğu’daki Kütüphaneler”, *İskenderiye Kütüphanesi*, Der.: Roy Macleod, İstanbul: Dost Yayınları, s.35-53.
- Russell, B. (2016), *Batı Felsefe Tarihi, C.III*, Çev.: Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sadık Rifat Paşa (2006), “Avrupa Ahvaline Dair Risale”, *Marife*, Haz: M. Kaplan-İ. Enginün- B. Emil, 6/3 (Kış 2006), s. 461-468.
- Samur, S. (1989), *Suriye Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sungu, İ. (1943), “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, *Belleten* (Ekim 1943) C.VII, S.28, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 315-347.

- Şerbetçi, A. (2002), “Kübüddîn-i Şîrâzî”, TDV. Ansiklopedisi, C. XXVI, İstanbul: TDV. Yayınları, s.487-489.
- Şişman, A. (1996), “Galatasaray Mekteb-i Sultanisi”, DİA, C.XIII, İstanbul: TDV. Yayınları, s.323-326.
- UBUCİNİ, A. M. (1998), Osmanlı’da Modernleşme Sancıları, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Uludağ, S. (1993), “Cendi”, TDV. Ansiklopedisi, C. VII, İstanbul: TDV. Yayınları, s.361-362.
- Versenyi, L. (1995), Sokrates ve İnsan Sevgisi, Çev.: Ahmet Cevizci, İstanbul: Gündoğan Yayınları.

FOR AUTHOR USE ONLY